

**Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

ФІЛОСОФІЯ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ 014 СЕРЕДНЯ ОСВІТА**

ЧАСТИНА 1

Електронне видання на CD-ROM

**Кам'янець-Подільський
2022**

УДК 1(075.8)
ББК 87я73
Ф56

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 5 від 30 серпня 2021 року)

Рецензенти:

Попович М. Д. – доктор філософських наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Подільського державного агротехнічного університету (м. Кам'янець-Подільський);

Ганаба С. О. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (м. Хмельницький);

Дубінський В. А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Автори-укладачі:

Плахтій Маріанна Петрівна
Сулятицька Тетяна Василівна

Філософія: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 014 Середня освіта. Частина 1 / автори-укладачі: М. П. Плахтій, Т. В. Сулятицька [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см.

У посібнику на рівні сучасного філософського мислення інтерпретовано кожен з тем програми з філософії, подано лекційний матеріал, план заняття, методичні рекомендації до його виконання, тематику рефератів і філософських есе. Особлива увага звернена на самостійну роботу, тому до кожного питання плану запропоновано перелік літератури. Структурно-логічна схема побудови семінарських занять спрямована на поглиблене вивчення основних теоретичних положень філософії.

Для студентів закладів освіти III-IV рівнів акредитації, аспірантів, викладачів, а також усіх, хто цікавиться філософією.

УДК 1(075.8)
ББК 87я73

© М. П. Плахтій, Т. В. Сулятицька: укладання, 2022

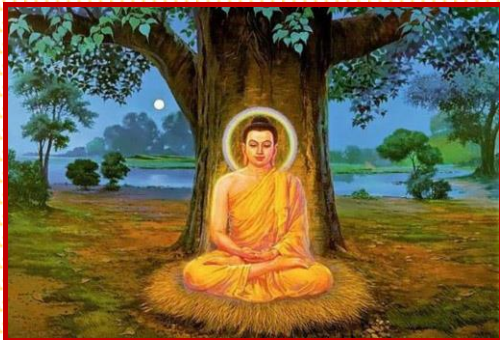
ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ТИП ЗНАНЬ

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

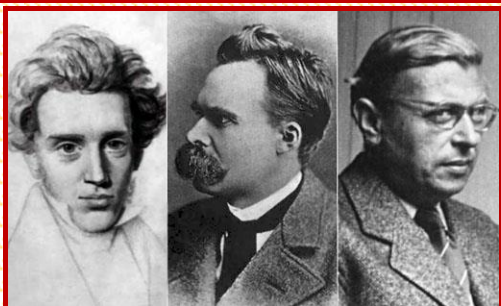

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Тема 4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

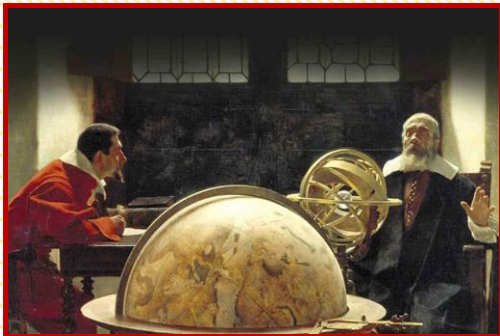
Тема 5. СУЧАСНА ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ

Тема 6. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

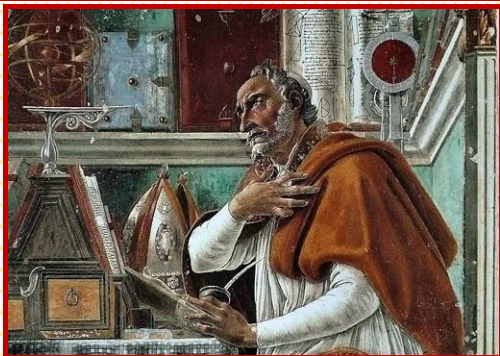
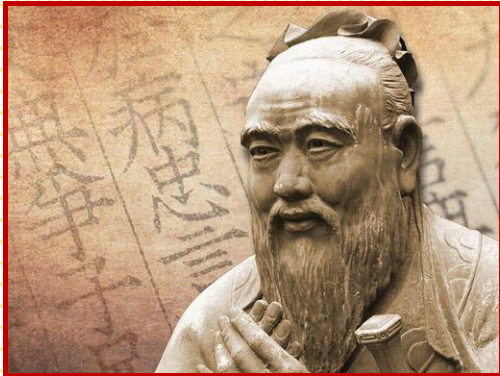
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

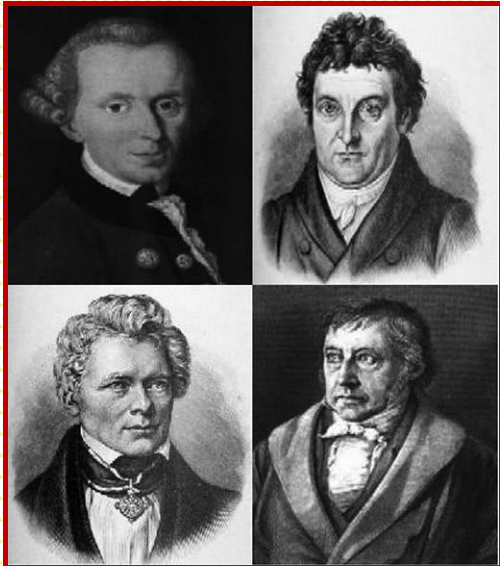

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2

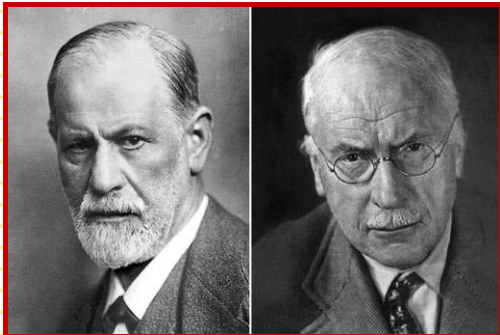

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4

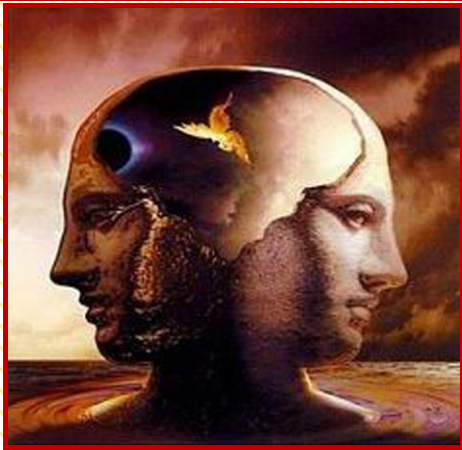

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5

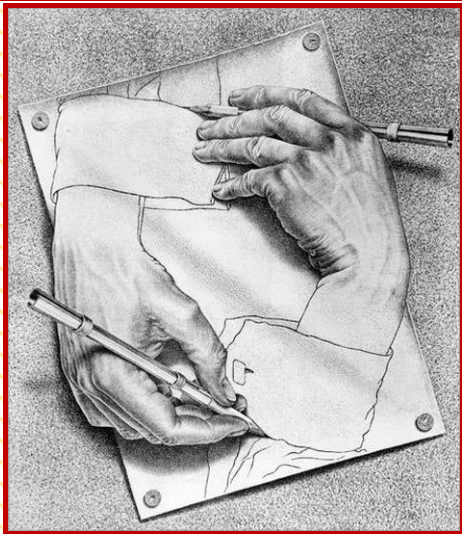

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6

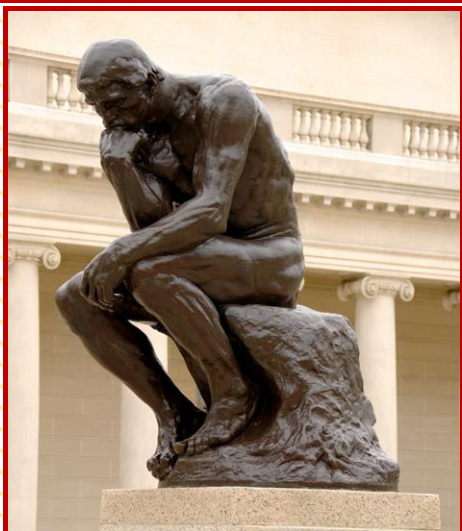

ПИТАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

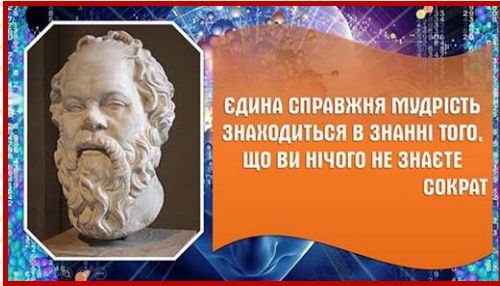

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

ПРАЦІ ФІЛОСОФІВ

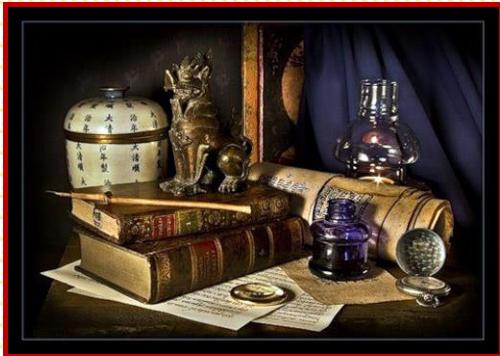

АФОРИЗМИ ФІЛОСОФІВ

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Навчальне електронне видання на CD-ROM

ФІЛОСОФІЯ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТІ 014 СЕРЕДНЯ ОСВІТА**

ЧАСТИНА 1

Електронне видання на CD-ROM

Автори-укладачі:

ПЛАХТІЙ Маріанна Петрівна,
кандидат філософських наук, доцент

СУЛЯТИЦЬКА Тетяна Василівна,
кандидат філософських наук, доцент

***Кафедра політології та філософії Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка***

Один електронний оптичний диск (CD-ROM).
Об'єм даних 19,4 Мб. Обл.-вид. арк. 7,9. Підп. 02.02.2022. Тираж 10. Зам. № 968.

Видавець і виготовлювач Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

*«Я знаю багато чудових наук,
проте кращої за філософію не знаю»*

Г. В. Ф. Гегель

ПЕРЕДМОВА

Філософію досить часто сприймають як певне абстрактне знання, віддалене від реалій повсякденного життя. Проте, це аж ніяк не відповідає дійсності. Навпаки, найсуттєвіші проблеми філософії народжені у реаліях життя, у сповненій суперечок та неочікуваностей дійсності, де кожному з нас необхідно вирішувати складні проблеми повсякденного буття.

Оволодіння основами філософії дозволяє орієнтуватися в багатоманітному та швидкозмінному світі. Непередбачуваність і складність життєвих ситуацій, прискорена динаміка суспільних змін, потреба усвідомлення сенсу власного буття, межові ситуації, відсутність єдиних стандартів і шаблонних рішень – усе це характерні ознаки сучасного постмодерного суспільства. За таких умов від індивіда вимагається інтелектуальна сміливість, вміння критично мислити, гнучкість і нестандартність мислення. Школою мислення здавна вважалася філософія.

Філософія є відкритою системою знань, які постійно поновлюють, розширюють і поглиблюють. Її жива стихія – це безліч запитань і напружені роздуми над вічними проблемами людського буття, котрі ніколи не можуть мати остаточного вирішення. Творчо мислити – це уміти побачити і чітко усвідомити проблему, – це здатність зрозуміти і оцінити думку іншого, сформулювати і висловити власну позицію.

Навчити студентів бачити істину у повсякденних турботах, вміти аналізувати філософські концепції і досягти сучасного розуміння головних проблем людського буття та існування світу – ось головна мета створення даного посібника. У навчально-методичному посібнику відображено прагнення на основі позитивного досвіду вітчизняних і зарубіжних філософів розкрити найважливіші філософські проблеми з урахуванням реальності розвитку науки, освіти, культури, допомогти сфор-

мувати елементарні поняття логіки, етики та естетики складових філософського вчення, збагнути сенс існування.

У запропонованому навчально-методичному посібнику авторський колектив намагався дотримуватись логіки побудови системи філософського знання. Відтак, велика увага приділена з'ясуванню природи світогляду, особливостям філософського світогляду, характеру філософських проблем, предмету та методу філософії, структурі філософського знання та функціям філософії. Також з'ясовані основні положення національних філософських шкіл, чимала увага приділена аналізу східної та античної філософії. Спростовуючи думку про те, що Україна не має у своїй культурі власної філософії, у навчально-методичному посібнику розглянуто джерела та основи української філософії. Це культура Київської Русі, адже саме там закладалися підвалини вітчизняної писемності, мови, історії, літератури, світогляду. Зміст і суть українського та світового історико-філософського процесу висвітлено з методологічної позиції, що дозволяє враховувати конкретно-історичні умови життя і діяльності філософів, а також ментальні, цивілізаційні, релігійні та матеріальні фактори життя суспільства.

Запропоновані методичні матеріали розроблені укладачами з метою узагальнення та систематизації здобутих студентами знань, а також розвитку практичних і творчих умінь. Враховуючи зміну освітньої парадигми, що орієнтує на формування компетентностей як сукупності взаємопов'язаних якостей особистості у посібнику виділені завдання трьох рівнів: репродуктивні, конструктивні та творчі. Вказана структура посібника дозволяє реалізувати на практиці такі дидактичні принципи навчання як доступність, систематичність та диференційованість підходу при оцінюванні.

Посібник укладено відповідно до програми курсу філософії для студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації нефілософських спеціальностей і має на меті, окрім закріплення базових знань студентів із філософської проблематики, активізувати креативність і здатність до системного мислення, поживати інтерес до світоглядних питань.

Навчально-методичний посібник ставить за мету надати допомогу всім, хто цікавиться сучасним станом і розвитком філософії, розкрити специфіку філософських підходів до вирішення різних актуальних про-

блем сучасності. Укладачі намагалися передати специфіку та особливості філософської творчості, прагнули міркувати про філософські проблеми так, щоб зруйнувати уявлення про філософію як перелік застиглих і сталих істин. Філософія була, є і, сподіваємося, буде не монологічним, а поліфонічним явищем духовного життя суспільства.

Тема 1

ФІЛОСОФІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ТИП ЗНАНЬ

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФІЇ

Термін «філософія» тлумачать як любов до мудрості. Однак цей дослівний переклад не вичерпує змісту філософії. Що ж таке «мудрість», що ж означає «бути мудрим»? Дехто вважає, що бути мудрим – це означає багато знати, володіти значною кількістю інформації. Однак насправді це зовсім не так. Мудрість людини полягає у вмінні вибудувати та з найбільшою користю використовувати інформацію, у володінні засобами, шляхами осягнення і раціонального застосування істини. Саме так і розуміли філософію мислителі, які були біля її витоків (Піфагор, Сократ, Платон, Аристотель).

Долучаючись до філософського знання, корисно згадати, яке визначення філософії давали мислителі:

- філософія – це любов до мудрості (стародавні греки);
- філософія – це критичний, проблемно-гіпотетичний світогляд, золотим правилом якого є: «піддавати все сумніву» (Р. Декарт);
- філософія – це наука про добро і зло, яка тільки і становить предмет філософії (Сенека);
- філософія – це досягнуте правильним мисленням пізнання дій чи явищ, їх причини і можливих наслідків (Т. Гоббс);
- філософія – це самостійне, вільне й оригінальне застосування власного розуму (І. Кант);
- філософія – це сучасна їй епоха, осягнута в мисленні (Г. Гегель);
- філософія, по суті, є лише людським розумом у туманних висловлюваннях (Й. Гете);
- головне питання філософії – чи варто людині жити (А. Камю);

Отже, філософія – це прагнення до істини, пошук шляхів до істини, бажання жити відповідно до істини. Мова йде про здатність людини

осягнути сутність світобудови, власну сутність, наблизитися до усвідомлення сенсу власного життя.

Вважають, що перше використання терміну «філософ» належить Піфагору, який називав себе не мудрецем, а «тим, хто любить мудрість».

Філософія – це думки про думки, це – самопізнання. Їх вихідна настанова «пізнай самого себе». На відміну від буденного, міфологічного, так і значною мірою релігійного світогляду, у філософії світ відображено не в конкретно-наочних образах речей, процесів, а в абстрактно-логічній формі, у поняттях гранично широкої спільності – у філософських категоріях, а саме: «матерія», «дух», «буття», «реальність», «причина», «необхідність», «добро і зло», «істина» тощо.

Філософія – форма суспільної свідомості, світогляд, система ідей, поглядів на світ і місце людини в ньому.

Метою філософії є логічне роз'яснення думки. Філософія має конкретно-історичний характер, вона – «епоха, схоплена думкою» (Г. Гегель). Кожну історичну епоху можна схарактеризувати специфічним комплексом світоглядних проблем і підходів до їх вирішення, а отже, можна виділити історичні типи філософії (Антична, Середньовічна, філософія епохи Відродження, Нового часу, Німецька класична філософія, Сучасна зарубіжна філософія).

Значення філософії для людини:

- озброює людину знаннями про найбільш суттєві основи Всесвіту, про місце і роль у ньому людини;
- спрямовує людину до пошуку, творчості;
- наділяє людину загальними засобами пізнання і перетворення світу для задоволення людських потреб, із метою його збереження та поліпшення;
- учить формулювати, упорядковувати, поетапно обмірковувати свої наміри.

2. ПРЕДМЕТ, ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ

Предметом філософії є відношення «Людина-Світ». Кожна наука досліджує певну сукупність явищ дійсності, певний спектр явищ природи. На відміну від окремих наук, філософія вивчає не окремі явища, процеси, сфери, речі, а світ як цілісність. Тоді як окремі науки покликані дослідити ті чи ті явища для того, щоб згодом можна було використати здобуті знання для перетворення дійсності відповідно до потреб людини. Наприклад, знання, здобуті такими науками як фізика, хімія, термодинаміка, аеродинаміка, гідравліка тощо, дозволяють будувати автомобілі, двигуни внутрішнього згорання, літаки, морські судна, меблі, створювати безліч різних речей, які є такими необхідними для людини.

Філософія досліджує світ як цілісність, її завдання – дати найбільш загальні уявлення про світ, відповісти на питання: який це світ, що лежить в основі цього світу, кінечний він чи безкінечний, пізнаваний чи не пізнаваний, що таке знання, хто така людина, чи є якийсь сенс існування цього світу, яке місце в ньому належить людині? Адже людина суттєво відрізняється від світу і природи тим, що їй притаманна свідомість, якій властиве відображення матеріального світу.

Матерія і свідомість – об'єктивне і суб'єктивне – це найпоширеніша і найголовніша протилежність у філософії. У процесі розвитку філософії, відокремлення від неї конкретно-наукового знання і визначення нею свого предмета, питання про співвідношення свідомості та матерії є основним її питанням. Зміст філософії визначений Ф. Енгельсом у праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»: «Велике основне питання всієї, особливо новітньої філософії, є питання про «відношення мислення до буття...», інакше кажучи, відношення ідеї до матерії: що було первинне, а що вторинне у створенні світу – ідея чи матерія? Залежно від відповіді на нього, у філософії й утворились два опозиційні напрями:

- **матеріалізм** – це напрям у філософії, представники якого стверджують, що буття, природа, матеріальне є первинним у створенні світу, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним;
- **ідеалізм** – це напрям у філософії, представники якого наголошують на тому, що в основі речей і явищ об'єктивної дійсності

лежить не матеріальне, а ідеальне, духовний початок: світовий розум, Бог, ідея.

Досвід понад двох із половиною тисяч років розвитку філософської думки переконує в тому, що специфіку предмета філософії неможливо розкрити повно, не порушуючи питання про її функції.

Функції філософії:

- **світоглядна** – філософія дозволяє людині осмислити проблеми сенсу людського життя (чому і для чого вона живе, яке її місце та призначення у світі?);
- **пізнавальна** – філософія збагачує достовірними знаннями;
- **методологічна** – філософія дає зразки форм, способів, прийомів мислення, що допомагають людині вирішити низку питань;
- **аксіологічна** – філософія дозволяє людині осмислити природу та значення власних життєвих цінностей;
- **соціально-адаптивна** – філософія допомагає зорієнтуватися у складних, розмаїтих виявах суспільного життя і виробити власну соціальну поведінку;
- **виховна** – філософія прищеплює зацікавлення і смак до самовиховання, сприяє посиленню потягу людини до самовдосконалення, творчого підходу до життя, пошуку життєвих сенсів;
- **критична** – суть полягає в опозиції філософії до емпіричної дійсності, до світу повсякденної реальності, руйнуванні звичних стереотипів і забобонів, пошуку шляхів до більш удосконаленого, людяного світу.

У системі філософського знання всі функції переплітаються, тобто жодна частина філософського знання яка реалізує кожну із функцій, не може повноцінно розвиватися без ефективного розвитку інших, а тому, даючи визначення філософії як науки, зазначимо:

Філософія – це форма суспільної свідомості, світогляд, система ідей та поглядів на світ і на місце в ньому людини; досліджує пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне відношення людини до світу.

Низка філософських проблем зумовила структуру філософського знання, яка містить у собі:

Розділ філософії	Зміст розділу
Аксіологія	вчення про цінності
Герменевтика	тлумачення текстів
Гносеологія (епістемологія)	вчення про пізнання, закони та форми мислення
Діалектика	вчення про джерела, сутність і закони розвитку
Етика	вчення про мораль, моральність
Естетика	вчення про закони краси
Логіка	вчення про закони і форми правильного мислення
Онтологія	вчення про буття
Соціальна філософія	вчення про закони суспільного розвитку
Філософія історії	вчення про сутність, закономірності та сенс історичного процесу
Історія філософії	теорія загально історичного філософського розвитку
Філософія релігії	вчення про релігію та Бога
Філософська антропологія	вчення про людину

Усі проблеми філософії опановують людський вимір, тобто, розкривають, яким чином та якою мірою вони пов'язані з людським існуванням. Отже, головна проблема філософії – осягнення людини, людського буття сповна та в різноманітних виявах.

3. ДОФІЛОСОФСЬКІ ТИПИ СВІТОГЛЯДУ

Філософське осмислення світу людина опанувала не одразу. Історично йому передували буденний, міфологічний і релігійний світогляди.

Світогляд – це система поглядів на світ, загалом, на місце людини в реальній дійсності, її відношення до цього світу, а також обумовлені цими поглядами основні цілі життя та ціннісні орієнтири.

Світогляд можна класифікувати за трьома історичними типами, кожен з яких був панівним у той чи той історичний час.

Міфологічний світогляд є результатом практично-духовної діяльності людини. Така діяльність не відокремлює себе від речей природного світу, людина не відділяє себе від суспільства загалом. У міфологічному світогляді не має чіткої межі між мисленням і мовленням, свідомістю та реальністю, предметом і думкою про предмет. Міфологічний світогляд носить антропоморфний (оживлений) характер, що спонукає до анімістичного зображення картин буття. Первісні люди помічали не лише зовнішню, а й внутрішню різницю між людьми, визначаючи її певною просторовою ознакою – душею. Людину і природу, людину і космос розглядають як єдине ціле. Найвиразніше цілісність первісної людини зі світом виявлялася у феномені тогочасного життя – тотемізмі. Свідченням того, що первісна людина відчувала сповнену цілісність зі світом, є тотемне вшанування нею тварини за свого пращура. Фетишизм та магія – це ще два способи взаємодії з природно-надприродним світом як цілісним.

Фетишизм – це уявлення про те, що через речі можна отримати властивості їх господаря.

Магія – це обряди та культові дії, які забезпечували взаємодію первісної людини зі світом.

Релігійний світогляд чітко розділяє світ та людину, природне і надприродне, поцейбічне та потойбічне. У релігійному світогляді, через віру в неземне життя, надприродне Божественне начало, людина ви-

робляє власне ставлення до світу, надає йому смислової довершеності і таким чином досягає гармонії з ним. У релігії виникає ноуменальний світ (світ віри), що є недоступним для органів чуття та розуму, тому в нього потрібно вірити. Саме віра є способом осягнення світу. Стосунки людини і світу формуються через Бога. Для людини з релігійним світоглядом земне виявляється випробуванням для небесного життя.

Що ж до сучасного **філософського світогляду**, то варто звернути увагу на такі його особливості: абстрактне мислення; форма наукового світогляду, що виникла перша; філософія в осмисленні світу систематично ґрунтується на наукових знаннях; змальовує дійсність не лише такою, якою вона є, але й такою, як вона може і має бути; вимагає аргументів, доказів і висновків. Цей тип світогляду фокусує увагу на причинно-наслідкових зв'язках, вибудовуючи логіку світу.

Варто зауважити, що жодного з історичних типів світогляду не є в чистому вигляді. Перевага будь-якого типу світогляду в конкретній людині унеможлиблює наявність в неї й інших типів світогляду.

4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТОРИЧНИХ ЕТАПІВ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ

Хронологічно в розвитку філософської думки виділяють історичні періоди:

I. Антична філософія (III-II тис. до н.е. – III-VI ст. н.е.):

- рання античність (філософія країн Сходу: Індія, Китай);
- зріла античність (філософія Стародавньої Греції);
- пізня античність (філософія Стародавнього Риму).

II. Філософія Європейського Середньовіччя (V-VI ст. – XIV-XV ст.):

- раннє Середньовіччя (зміна типу світогляду, способу виробництва, становлення християнської догматики);
- зріле Середньовіччя (розвиток арабської та середньоазіатської філософії);
- пізнє Середньовіччя (початок зародження ідей про розмежування релігії, філософії та експериментальних наук).

II-а. Філософія епохи Відродження (XV-XVII ст.):

- у Європі розвивається філософське та соціологічне вчення (Італія, Франція);
- розпад феодалізму і становлення капіталістичного способу виробництва;
- відроджується антична філософія, культура, освіта;
- розум спрямований на природно-наукове пізнання світу та людини;
- загальна мета – гуманізм;
- яскраво виражені тенденції нового погляду на державотворення (Н. Макіавеллі);
- теорія утопічного соціалізму (Т. Мор, Т. Кампанелла).

III. Західноєвропейська філософія Нового часу (XVII-XVIII ст.):

- орієнтація на розвиток природознавства та тісний зв'язок з проблемами методології наукового пізнання;
- розроблення та обґрунтування методів наукового пізнання (метод наукової індукції та дедукції);
- емпіризм і раціоналізм.

III-а. Німецька класична філософія XVIII ст.:

- засновник І. Кант;
- розуміння ролі філософії в історії людства і в розвитку світової культури;
- висока професійність, абстрактність, узагальненість системи філософського освоєння дійсності;
- дослідження проблеми історичного розвитку науково-теоретичними засобами;
- концентрація уваги навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей у дослідженні проблеми людини.

IV. Сучасна світова філософія (XIX-XX ст.):

- розвиток некласичних форм філософування;
- формується два напрями:
  - раціоналістичний (позитивістськи орієнтований: неопозитивізм, структуралізм, аналітична філософія),
  - ірраціоналістичний (екзистенціально-антропологічний: «філософія життя», екзистенціалізм, психоаналітична філософія, персоналізм, герменевтика, феноменологія).

Тема 2

ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Зародження філософського мислення в Індії сягає глибокої давнини (2500 – 2000 рр. до н.е.).

Ідейним джерелом та пам'ятками культури в Стародавній Індії вважають Веди, Брахмани, Упанішади.

Веди (знання) — назва священних книг, у яких містилися молитви, ритуали, звернення до сил природи, богів.

Знали мову вед лише брахмани (найвища варна суспільства), які й виконували релігійні обряди та вчили людей релігії. У ведах йшла мова про те, що Всесвіт складається з трьох світів: неба, повітря та землі. Веди проповідують учення про міграцію, переродження душ (сансара).

Сансара – це уявлення про плинність усього живого, процес переходу однієї тілесної оболонки в іншу, череда страждань у земному житті, кругообіг народження і смерті, трансміграція душі.

До Стародавньої індійської філософії входить філософія індуїзму, буддизму та джайнізму. Спільною їх рисою є те, що вони побудовані навколо поняття дхарма (закону) і пошуків шляхів звільнення від страждань людини.

Дхарма – релігійно-філософська категорія «універсального Закону» або «правила» в індуїзмі та буддизмі. Дхарму можна описати як сукупність встановлених норм і правил, дотримання яких необхідне для підтримки космічного порядку.

Брахманізм – давньоіндійська релігія, яка склалася в першій половині I ст. до н.е. на основі релігії Вед. Свою назву отримала від назви своєрідних коментарів до тексту Вед – Брахманів, у яких особлива ува-

га зверталася на тлумачення одвічного смислу ритуалів. У священних книгах розроблене вчення про безлику, безтілесну субстанцію, яка начебто складає основу усього, що існує, і містить у собі творчий початок, якому відповідає бог Брахман (творець), початок збереження, яке уособлює бог Вішну (хранитель), і початок руйнування, утілений у богові Шиві (творець, хранитель і руйнівник одночасно). Це найбільш шановані божества в брахманізмі. Критерієм оцінки поведінки людини в брахманізмі є виконання законів своєї касты. Світ, природа і суспільство, згідно з брахманістською концепцією, підлягають світовому закону (рта), установленому вищим божеством Брахмою. Цей закон визначає місце і правове становище кожного стану (варни) в суспільстві, кожної людини в них. У «Законах Ману» про брахманів говорилося: «З живих істот найкращими вважаються одушевлені, ... між людьми – брахмани». Вайшії повинні були обробляти землю, пасти худобу і торгувати. Шудри повинні служити вищим трьом варнам зі смиренністю, – стверджували «Закони Ману». Формально шудри були вільними, але те становище в суспільстві, яке відводили їм «Закони Ману», мало чим відрізнялося від положення рабів. В ідеології брахманізму були розроблені детальні правила життя для шудр, а також для інших нижчих станів, до яких зараховували народжених від змішаних шлюбів, рабів і недоторканих. Станова приналежність визначалася від народження і була довічною. У [Махабхараті](#) відзначалося: мудрі, тобто брахмани, вважають покарання справедливостю, тотожне закону. Політика покарання веде до успіху. Нерівність прав і обов'язків членів різних варн означає і їх нерівність перед законом у питаннях злочину і покарання. Переселення душ після смерті не рятує від загробної кари.

Магабгáрата – [давньоіндійський епос](#), шедевр світової літератури. Священний текст в [індуїзмі](#) і [джайнізмі](#). Найстаріші незавершені списки датуються 400 до н.е. Складається з епічних розповідей, [новел](#), [байок](#), [притч](#), [легенд](#), ліро-дидактичних діалогів, дидактичних роздумів богословського, [політичного](#), правового характеру, [космогонічних міфів](#), генеалогій, [гімнів](#), плачів. Містить понад 100 тисяч двострокових [віршів](#); з них близько 700 займає [Бгаґавад-Ґіта](#). Джерело багатьох сюжетів та образів культури [Південної](#) та [Південно-Східної Азії](#).

Закінчується ведичний і розпочинається другий післяведичний період (з V-IV ст. до н.е. – до III-II ст. н.е.) пам'ятка індійської літератури Упанішади.

Упанішади – (сидіти поруч із учителем) – тексти бесід між філософами, трактування релігійно-філософських пояснень таємних знаків змісту Вед Самхіти; міркування про співвідношення дії, активності людини і свободи; завершення текстів Вед.

Центральною темою є концепція єдності Атмана – «я», «душі» й абсолютного духа – Брахмана. Написані в різний час (від VII – III ст. до н.е. до XIV – XV ст. н.е.), різними авторами. Упанішади є частиною індійських священних текстів шруті (почуте), складені у вигляді діалогу вчителя з учнем, у якому вчитель пояснює суть Вед.

Дев'ять класичних шкіл індійської філософії поділяють на ортодоксальні (астіка), тобто такі, що визнають авторитет Вед, та неортодоксальні (настіка), тобто ті, що авторитет Вед не визнають.

Ортодоксальні школи:

- **Ньяя** – школа логіки.
- **Вайшешика** – атомістична школа.
- **Санкх'я** – школа перелічень.
- **Йога** – школа **Патанджалі**, яка приймає метафізику санкх'я.
- **Пурва міманса** – школа ведичних ритуалів.
- **Веданта** – школа традиції Упанішад із наголосом на ведичній філософії.

Неортодоксальні школи:

Буддизм (вчення «Просвітленого») – релігійно-філософське вчення про духовне пробудження. Мета буддиста – припинити страждання і сприяти згасанню жадоби, злостивості та хибних поглядів, відтак досягаючи пробудження. Буддизм вчить робити добрі та вмілі вчинки, уникати вчинків злих і невмілих, а також очищувати та розвивати розум. Основні положення буддизму викладені в **Чотирьох шляхетних істи-**

нах, які Гаутама Будда виголосив своїм учням після того, як досяг пробудження, медитуючи під **деревом Бодгі**:

- ✓ життя неминуче пов'язане зі стражданнями;
- ✓ причиною страждання є жага буття і чуттєвих насолод;
- ✓ щоб уникнути страждань, варто звільнитися від цієї жаги буття і досягти повного заспокоєння – **нірвани**;
- ✓ існує шлях до припинення жаги буття, а отже, страждань.

Джайнізм («переможець») – релігійно-філософське вчення, в основі якого лежить віра в низку перероджень, суворий аскетизм, незмінна цінність життя в будь-якому його прояві та, як наслідок, невчинення шкоди живим істотам. Джайністи вірять, що Всесвіт ніколи не був створений і ніколи не припинить свого існування, тому що він – вічний.

Локаята або **Чарвака** – одна з неортодоксальних шкіл (настіка) в давній та середньовічній **індійській філософії**, яку вважають **атеїстичною і матеріалістичною**.

Представники школи вважали істинним тільки те, що можна осягнути безпосереднім **сприйняттям**, на їхнє переконання, існує тільки цей світ (лока), єдина реальність – матерія, а метою людського існування є досягнення насолоди. За вченням Локаяти, світ складається з 4 елементів: **води**, **вогню**, **землі** та **повітря**. Кожному з цих елементів відповідає свій специфічний різновид атомів, вічних і незмінних. **Свідомість**, **розум** і **чуття** – теж наслідок поєднання вказаних первинних елементів. Найчастіше локаятиками називають тих, хто вважає душу ідентичною тілу, що існує лише доти, поки живе тіло. Локаята – це віра в реальний світ (лока) і невір'я в існування потойбічного світу.

2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Становлення та розвиток старокитайської філософії припадає на VI-III ст. до н.е., період функціонування типового східного деспотичного суспільства із вкрай вираженою соціальною нерівністю.

Виникають матеріалістичні переконання, в основі яких лежали уявлення про п'ять першоелементів природи: води, землі, дерева, вогню та металу. Також у цей час відбувається становлення головних принципів вчення про протилежні та взаємопов'язані сили Ін та Ян, дію яких розглядали як причину руху і мінливості в природі.

Джерелом формування філософії і світогляду Стародавнього Китаю стає так зване «П'ятикнижжя»: «Книга пісень», «Книга перемін», «Книга історії», «Книга обрядів», «Літопис».

Основними школами, що сформувалися в цей період, стають Даосизм і Конфуціанство.

У VI ст. до н.е. зароджується **даосизм**. Його засновником вважають мудреця *Лао-Цзи* (579 – 499 рр. до н.е.). У центрі його вчення – поняття Дао («Шлях»), якому підлеглий весь світ і яке є основою та джерелом усього суцього.

Дао – центральний даоський термін, за допомогою якого можна дати відповідь на питання про походження світу та спосіб його існування.

Увесь світ має своє Дао і перебуває в постійному русі, у постійній зміні, підкоряючись природній необхідності. Поведінка людини також повинна керуватися природними законами, тобто вона не повинна втручатися у природній плин життя, інакше настане хаос.

«Досконаломудрий» – ідеал людини в даосизмі. Це людина, яка дотримується «природності», а основним принципом її життя є принцип недіяння (у-вей).

Досконаломудрий сповідує принцип недіяння, тобто непорушення цілого, невтручання у природно-космічні ритми. Дозволити всьому йти своїм власним природним шляхом, бути спостерігачем у житті, спокійно

ставитись до вимог світу і до власних бажань, – саме в цьому полягала мудрість даосистів.

Три основні мети, які повинна досягти у своєму житті досконало-мудра людина:

- здобути довголіття;
- пережити стан просвітлення або стан єднання з Дао;
- стати безсмертною, опинитися серед небожителів.

Засуджуючи багатство, знатність, розкіш, виступаючи проти жорстокості та свавілля, насильства і воєн, Лао-Цзи, однак, проповідував відмову від боротьби, висував теорію «недіяння». Ідеї даосизму мали великий вплив на розвиток китайської культури та філософії. Сьогодні – це одна зі східних релігій.

Конфуціанство – одна з основних філософських шкіл Китаю, разом із даосизмом, однак їхні ідеї суттєво відрізняються. Засновником цієї етичної філософсько-релігійної доктрини є мудрець *Кун Фу-цзи* (552 – 479 рр. до н.е.). Спираючись на давні традиції, Конфуцій розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні **гуманність** («жень»), що є законом, сукупність соціальних і етичних взаємин людей; норми суспільної поведінки («лі»); почуття **обов'язку**, **повага до старших**, **любов до людей**, **скромність**, **справедливість**, **стриманість** тощо. Проповідуючи ідеальні стосунки між людьми в сім'ї та в державі, Конфуцій підтримував чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Конфуціанство вважало основою соціального устрою **моральне** самовдосконалення **індивіда** й дотримання норм **етикету**, проголошувало владу правителя священною, а метою державного управління – зацікавлення **народу**.

Основні положення Конфуціанства:

- будь-які докорінні зміни засуджувалися;
- ідеальній людині притаманні: гуманність, повага до старших, почуття обов'язку, скромність, справедливість, стриманість, любов до людей;
- завжди потрібно шанувати предків, поважати старших, прагнути до внутрішнього самовдосконалення;
- у стосунках із ближніми дотримуватися правила: не роби нікому того, чого не бажаєш собі;

- принцип справедливості лежить в основі всіх справ;
- взаємоповага вдома, правдивість у стосунках з людьми, які оточують;
- любов і повага до влади і до батьків.

В основі конфуціанського ідеалу управління лежить принцип морального зразка, а не примусу. Державу Конфуцій розглядає як механізм підтримання порядку і спілкування між людьми, що регулює відносини між тими, хто керує, і тими, ким керують.

3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФІЛОСОФІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ І РИМУ

Філософія як самостійна галузь знань виникла в VI ст. до н.е. у Стародавній Греції і проіснувала до VI ст. н.е. Перші грецькі філософи – астрономи, фізики. Здебільшого всі їхні твори мали назву «Про природу», а основна проблематика, що цікавила їх, це тема «архе» – першооснова буття всього, що існує, центральним елементом стає вчення про Космос, який охоплює Землю, небесні світила, людину. Він замкнений, має сферичну форму, у ньому відбувається постійний колообіг – усе виникає, тече й змінюється.

В античну добу було відсутнє розмежування наукового знання, в поняття «філософія» входили всі галузі знання, її предметом була природа в цілому (натурфілософія). Наприклад, Фалес був природознавцем, архітектором мостів, вимірювачем пірамід, пам'ятників, храмів у Єгипті, передбачав сонячне затемнення; Анаксимандр виготовив сонячний годинник і розробив карту суші та моря; Піфагор був знаменитим математиком.

У розвитку античної філософії можна виділити три етапи:

- досократівський або космологічний період (VII-V ст. до н.е.). На першому місці – питання про сутність та першооснову світу, про походження та устрій Космосу;
- класичний (V-IV ст. до н.е.). У цей період грецька демократія, філософія, мистецтво, література досягли вершин свого розвитку та стали зразком для наступних поколінь, у центрі уваги – питання орієнтовані на проблеми людини, її свідомість та мислення;
- пізня класика або завершальний цикл античної міфології, що складається з періодів:
- елліністичної філософії (IV – I ст. до н.е.);
- олександрійської філософії (I ст. до н. е. – IV-VI ст.);
- римської філософії (I – VI ст.).

Досократівський або «космологічний» період

Перші філософи зосереджували свою увагу на таких центральних проблемах:

- проблемі єдності та множинності світу, пошуку його єдиної першооснови як справжньої реальності;
- питанні про рухомість або нерухомість, розвитку чи незмінності первинної реальності.

У період ранньої античності своєю діяльністю була відома перша філософська школа в місті Мілет (VII – VI ст. до н.е.). Мислителів цієї школи Фалеса, Анаксимандра та Анаксімена турбували питання першопочатку.

Фалес Мілетський (прибл. 624 – 548 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, астроном, математик, політичний діяч, купець і засновник іонійської школи натурфілософії, вважав, що все, що існує виникло з вологої першоречовини – води. На його думку, усе народжується з першоджерела – саме в ньому міститься потенціал подальшого розвитку.

Анаксімен (прибл. 585 – 625 рр. до н.е.) зводив усі форми природи до повітря та наполягав на тому, що все виникає через його розрідження та згущення.

Анаксимандр (прибл. 610 – 540 рр. до н.е.) виокремлював найпростішим елементом світу субстанцію-апейрон (нескінченне, безмежне, безмірне).

Геракліт Ефеський (Темний) (прибл. 535 – 475 рр. до н.е.) – грецький філософ, автор відомого вислову «Усе плине, усе змінюється». Уперше ввів у філософську мову термін «Логос», який трактував як загальний закон буття, основа світу. На думку Геракліта, у природі немає нічого постійного, усе в ній подібно до руху річки, у яку неможливо увійти двічі, одне постійно переходить в інше, змінюючи свій стан. Символічним вираженням загальної зміни для Геракліта є вогонь.

Демокрит Абдерський (прибл. 460 – 370 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу. Протягом життя написав більше 70 праць із різних галузей знань (математика, риторика, медицина, фізика, філософія, сільське господарство). Згідно з ученням Демокрита, усе, що відбувається, є рухом атомів, які

різняються за формою та величиною, місцем і розташуванням, перебувають у порожньому просторі у вічному русі та завдяки їх поєднанню і роз'єднанню виникають і зникають речі та світи.

Піфагор (прибл. 580 – 500 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, політичний та релігійний діяч, засновник піфагореїзму. Першопочатком світу вважав число, яке здатне перетворити хаотичність у гармонію, організованість. Саме піфагорійці дійшли висновку, що «книга природи написана мовою математики», а Піфагору належать уперше вживані слова «філософ» та «філософія». Основними моральними принципами для Піфагора були:

- любов до батьківщини і вірність друзям;
- повага до Бога, закону, влади;
- твердість під час переживання тілесних і духовних страждань;
- у взаєминах триматися так, щоб не друзів робити ворогами, а ворогів – друзями.

Важливим кроком у становленні старогрецької філософії стала *школа Елеатів*.

Парменід (прибл. 540 – 470 рр. до н.е.) – мислитель, політик, державний діяч. Парменід став відомим завдяки постановці й інтерпретації проблеми співвідношення «буття» і «небуття». «Буття є, а небуття немає» – такою думкою філософ фактично заклав основи онтології як усвідомленого, виразного зразка філософського мислення. Небуття, на думку філософа, немає, адже не може існувати те, що навіть не можна назвати й описати.

Зенон (прибл. 490 – 430 рр. до н.е.) – творець більше сорока апорій («Ахіллес і черепаха», «Стріла Зенона», «Дихотомія»).

Апорія – безвихідне становище, нездоланна логічна проблема. Її поняття було введено у вжиток Зеноном з Елеї, що означало невирішену проблему, яка виникла в результаті наявності закладеного в ній протиріччя.

Зенон – винахідник методу доказу від протилежного, зведення думки опонента до абсурду.

Класичний період в розвитку античної філософії

Класичний період спрямований на вирішення проблеми людини, на дослідження її свідомості, мислення і процесу пізнання. Першими в пізнанні природи (макрокосмосу), людини (мікрокосмосу) та її буття, стають софісти – представники грецького просвітництва, платні вчителі мудрості, які готували учнів до політичної діяльності. Істина і моральність, стверджували софісти, не є абсолютними, вони – відносні та розрізняються для кожної культури і людини. Вони вважали, що людина повинна покладатися лише на свій глузд і орієнтуватися на свої проблеми. Саме така скептична позиція софістів згодом призвела до того, що згодом їх вчення перетворилось у суто формальне маніпулювання словами. Серед представників софістики було чимало видатних мислителів:

Протагор (прибл. 490 – 420 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, один із найвідоміших учнів Демокрита. Важливе місце в його філософії посідає антропологічна проблема. Йому належить легендарна теза: «Людина є мірою всіх речей», що означає: все на світі має сенс настільки, наскільки воно має сенс у людському існуванні.

Горгій (прибл. 480 – 380 рр. до н.е.) – сицилійський оратор, який так майстерно виступав, що викликав у афінян неймовірне захоплення. Відкрив чимало нових можливостей у риторичній мові. Зокрема, він уважно проаналізував звуковий лад мови, шукаючи в ній гармонію. Звукові прийоми народної поезії, молитви, голосінь, закликань, чарувань апробує те, як звучання впливає на думку: «Закликання просякнуті божественною силою мови, і радість наводять, і печаль відводять, тому що сила заклинання, стикаючись із людською думкою, чарує її, переконує і переінакшує її засобами своїх чар. Існує ж два способи чаклунського чародійства: чарування духу і обман думки». Ця ідея Горгія є фактично реалізацією одного з основних постулатів філософії софістики – релятивізму: все відносно – як зачаруєш, а звідси – як переконаєш, так і буде. Саме Горгій утвердив принцип «риторика – майстер переконання» і розробив низку засобів, якими оратор може, насолоджуючи душу слухача і трошки приспавши розум («обман думки»), вести його за собою.

Сократ (прибл. 470 – 399 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, який не залишив жодного письмового джерела після себе. Основну увагу приділяв проблемам людини, моралі, мови, освіти, теорії аргументації.

нтації. Людина для філософа – це, перш за все, її душа, а під душею Сократ розумів наш розум, здатність мислити, совість та моральне начало. Основними чеснотами грецький мислитель вважав справедливість, мужність і стриманість, які людина набуває шляхом пізнання та самопізнання. Своє мистецтво пізнання правди він назвав мистецтвом допомоги народженню (маєвтика), у якому вміло поставлені запитання наворачтають людину до істини. Суттю людської природи Сократ визначив думку, здатність якої – розум. Щасливе життя – це життя, що сповнене добра, прожите з користю для душі, а для цього необхідні знання. Пошук істини передбачає критичне осмислення власних думок і вміння критичного ставлення до позиції іншого. Бесіди, діалоги, інтелектуальні змагання та суперечки, що спираються лише на аргументи розуму, – це нормальний стан мислячої людини. Саме в бесідах та дискусіях сформувався філософський метод Сократа. Його суть, на думку філософа, полягає в тому, що істина не знаходиться і не виникає в голові окремої людини безпосередньо. Вона народжується у процесі діалогу між людьми, які спільно шукають істину. Сократ вважається засновником етики як вчення про людину та її щастя.

Платон (Арістокл) (прибл. 427 – 347 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа, автор численних творів, у яких теоретично обґрунтував ідеалістичний світогляд і переваги аристократичних форм рабовласницької держави перед демократичними. Заснував філософську школу Академію. Твори Платона мають форму діалогів, більшу частину яких присвячено міфам та міфічним розповідям. Основні проблеми, які розв'язував мислитель у своїй філософії, відображені у його вченні про «ідеї», філософії теорії пізнання, концепції людини та вченні про ідеальну державу.

У **вченні про «ідеї»** первинним Платон визнавав світ вічних, незмінних, самостійно існуючих духовних сутностей – ідей. Матеріальний світ вважав вторинним, похідним від світу ідей. Ідеї, на думку мислителя, є первинне і єдино істинне буття, насправді є нічим іншим, як загальними поняттями людини про речі чуттєвого світу.

У **вченні про філософію**, зазначав, що вона не лише пізнавальний процес, але й прагнення душі до надчуттєвого світу ідей і тому тісно пов'язана з Любов'ю. На думку Платона, не займаються філософією лише Боги або цілком неосвічені люди, які самовпевнено вважають, що

знають все. І навпаки, займаються філософією лише ті, хто відчуває потребу в знанні й охоплені бажанням пізнати мудрість.

Теорія пізнання – це теорія пригадування (анамнезу), керівним початком у цьому виступає розум або розумна частина душі, яка безсмертна і до народження людини знаходиться в позамежному світі, де вона спостерігає блискучий світ вічних ідей.

У пошуку нових форм державної організації Платон створює своє **вчення про ідеальну, досконалу державу**, метою якої вважає не матеріальне збагачення, а моральне та духовне вдосконалення громадян через розвиток філософії та науки. Держава в його розумінні – це гарантія місця і зайнятості кожної людини у суспільстві. Усіх людей Платон поділяє на три стани:

- мудрі – правителі-філософи;
- мужні – воїни-стражі;
- розсудливі – селяни-ремісники.

Заснована Платоном Академія приваблювала до себе учнів з усього світу та проіснувала 900 років.

Аристотель (прибл. 384 – 322 рр. до н.е.) – давньогрецький універсальний вчений, філософ і логік, який зробив першу спробу узагальнення та систематизації всіх наукових досягнень свого часу, а також уперше в історії людської думки створив класифікацію наук (теоретичні, практичні, науки продуктивні). На відміну від свого вчителя Платона, Аристотель заперечував самостійне існування ідей як окремих сутностей надчуттєвої реальності. На противагу платонівській теорії про ідеї висунув своє **вчення про категорії**. На думку Аристотеля, усі речі мають певні загальні якості, універсальні характеристики, які він назвав категоріями. Категорії – абстракції, які людина виділяє як дещо загальне в матеріально-чуттєвому світі. Будь-яка річ складається з матерії та форми, що нерозривно пов'язані та не існують окремо одна від одної. У вченні Аристотеля матерія пасивна та є лише можливістю виникнення й розвитку речей, а форма – активна, це причина, дієва сила змін. Кожна річ – це єдність пасивної матерії та активної форми.

Аристотель поділяв філософію на першу та другу. Перша – наука Божа, її предметом є божественні предмети. Друга – наука про природу – фізику («Метафізика»). Античного мислителя вважають засновником формальної логіки – науки про закони та форми правильного мис-

лення. Форми мислення – поняття, судження, висновок. Закони мислення – закони тотожності предмета і думки про нього; закон неприпущення суперечності; закон виключеного третього («Органон»). Досліджуючи всі основні форми мислення, сформулювавши основні закони формальної логіки, поклав початок її розвитку як науки.

Метою людського життя мислитель визначав щастя, шлях до якого в розумній діяльності, тобто дотриманні «золотої середини» та міри у всьому:

- мужність – це щось середнє між зухвалістю та боягузством;
- щедрість – це щось середнє між марнотратством та скупістю.

У **вченні про державу** філософ не шукає абсолютної справедливості. Усвідомлюючи недосконалість законів, все ж визнає кращим «владу закону», ніж владу особистості, заклавши цим закони демократії. Аристотель вважав, що суспільний устрій потрібно вдосконалювати згідно з природним розподілом суспільства на класи та з урахуванням внутрішньої природи людини. Серед панівних класів треба забезпечити злагоду. Цього можна досягти «усередненням власності». Найкращий державний устрій досягається там, де стерті протиріччя між дрібними та великими власниками, де головну масу суспільства становить «середній елемент».

У **вченні про природу** Аристотель висловлював низку прогресивних ідей. Він уперше в історії людського мислення створив класифікацію форм руху, підсумовуючи розвиток природознавчих уявлень стародавніх греків. Грецький мислитель розрізняв шість видів руху: виникнення, знищення, рух як зміна якісна, збільшення, зменшення та переміщення. Саме рух, на думку Аристотеля, служить справі поєднання форми та матерії під час утворення речей.

Заснував свою філософську школу ліцей (Лікей). Учнів школи Аристотеля називали перипатетиками, що з давньогрецької мови перекладають як «ходити, прогулюватись», оскільки заняття філософ проводив на відкритій галереї для прогулянок.

Пізня класика

Цей період орієнтований на проблеми людської особистості, сенсу та призначення людського існування. Особлива увага приділялася етичній проблематиці, а відправною точкою всіх міркувань стало визнання

людського щастя найвищим благом. Мудреці вважали відсторонення від політичної і громадської діяльності як необхідна передумова добро-чесного життя. Провідними та найавторитетнішими школами цього пе-ріоду стали: стоїчна, епікурейська, скептична та неоплатонівська.

Засновником стоїцизму вважають *Зенона з Кітіона* (334 – 262 рр. до н.е.). В елліністичну епоху **стоїки** створили новий табір, який змага-вся з Академією Платона та перипатетичною школою. Стоїцизм охоп-лював усі ділянки філософії, але наголос робив на етиці. Фундаментом соціального ідеалу стоїків була думка про рівність людей. Рівність між людьми вони пояснювали тим, що кожна людина та природа в цілому пов'язані єдиним законом, Логосом. Щастя і душевний спокій можливий лише через пристосування до природи, через життя в злагоді з нею. До ранніх стоїків можна віднести раба Епіктета, імператора Марка Авре-лія; до пізніх – Плутарха, Сенеку, Цицерона.

Батьком **епікурейства** був грецький філософ *Епікур* (341 – 270 рр. до н.е.), а найвидатнішим його учнем і послідовником – римлянин Тіт Лукрецій Кар (99 – 55 рр. до н.е.). Школа, яку створив Епікур, була відк-рита для всіх охочих – рабів і вільних, чоловіків та жінок. Загальні заса-ди сформувавши наступні твердження: світ піддається осмисленню; у світі є місце для щастя; щастя є позбавленням від страждань і турбот; для досягнення щастя і спокою людина не потребує нічого, крім себе (для цього їй не потрібні держава, багатство, знатність і навіть боги, оскільки вона є самодостатньою істотою). Філософія, на думку Епікура, повинна бути практичною системою знань, повинна забезпечувати ща-сливе життя. Свою філософію, головними розділами якої вважали логі-ку, фізику та етику, Епікур вважав засобом досягнення щасливого жит-тя. Щастя (евдемонія) греки розуміли як можливо найкраще життя, у якому вже досягнута доступна людині досконалість. Епікур осмислив досконалість гедоністично, у той час, як інші школи вбачали доскона-лість життя в чомусь зовсім іншому, ніж зазнавання приємностей.

Гедонізм (задоволення) – напрям в етиці, згідно з яким цінніс-ним критерієм моралі визнають задоволення (насолада) або уникнення страждань.

Стрижневою думкою Епікура було те, що для досягнення щастя достатньо відсутності страждань, бо відсутність страждання ми відчу-

ваємо як приємність. Природній стан людини, коли вона не зустрічає нічого доброго та нічого поганого, є станом приємним, сам процес життя, саме життя є радістю.

На думку Епікура, істинною насолодою є: відсутність тілесного страждання – «апонія»; спокій і безтурботність душі – «атараксія».

Засновником **скептицизму** був *Пірон з Еліди* (360 – 270 рр. до н.е.) та найбільш відомим його представником був *Секст Емпірик* (160 – 210 рр.). Скептики оголосили неможливим будь-яке істинне знання про речі навколишнього світу. Вони вважали, що всі речі є абсолютно непізнавані, саме тому про них нічого не можна сказати ні істинного, ні хибного. Грецьке слово «скепсис» означає сумнів та відмову від оцінок. На думку представників скептицизму немає абсолютно ніякої різниці між добром та злом, щастям та нещастям. Жодна проблема не може бути вирішена однозначно, жодне твердження не більш істинне, ніж протилежне йому.

Філософська школа **неоплатонізму** (III – IV ст.) здійснила величезний вплив на філософську і богословську думку всієї Європи. Основні представники цієї школи *Плотін*, *Порфирій*, *Прокл та Ямвліх*. Філософія Плотіна, як найбільш відомого серед неоплатоніків, стала завершенням грецької філософії та переходом останньої до релігійного містицизму. Сенс неоплатонізму полягає в систематизуванні результатів накладання логіки суб'єкта на об'єкт, що, в свою чергу, втілилось у струнку діалектику трьох основ: Єдиного (духовна безособова основа, джерело всього існуючого в світі), Розуму («Нус») і Душі («Софія»). Процес випромінювання енергії і породження через це інших форм буття називається «еманацією». Цей процес є процесом деградації, «шляхом униз», перехід від світла до темряви, від абсолютного буття до небуття. Чуттєвий світ у неоплатоніків – це єдність ідей розуму, душі та матерії. Цей світ протяжний, тривалий, неістинний. Душа людини неречовинна, безтілесна, вона пов'язана не тільки з тілом, а й з божественною душею. Мета земного **життя** – звільнення від тілесності, чуттєвості через удосконалення морального життя і наступного після смерті злиття з божеством.

Тема 3

ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. ТЕОЦЕНТРИЗМ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Середньовіччя – період історії від V століття (розпаду Римської імперії) до епохи Відродження та Реформації (кінець XV століття – початок XVI століття). Виникненню середньовічної філософії передувала низка змін не лише у сфері економічно-політичних відносин, а насамперед у світоглядній орієнтації тодішнього суспільства. Розвиток монотеїстичної релігійності призвів до перемоги християнства, яке згодом і стало панівною ідеологією в Європі.

Монотеїзм (єдиний, єдинобожжя) – віровчення про існування єдиного Бога, Творця всього суцього, видимого і невидимого, творіннями якого є всі інші істоти, як духовні так і фізичні, що відрізняє його від генотеїзму або політеїзму, не враховуючи існування інших, рівних йому божественних істот.

Філософія епохи Середньовіччя мала цілком релігійний характер і відігравала роль «служниці теології».

Теологія – вчення про Бога, богослов'я, що спирається на священні тексти Божественного одкровення.

У християнському світорозумінні можна виділити такі основні риси:

- теоцентризм – ідея єдиного Бога-творця;
- у християнському світогляді утверджується ідея творіння «з ніщо» (креаціонізм). Бог творить абсолютно вільно, творить із небуття;
- теоцентризм світогляду доповнюється християнським антропоцентризмом – уявленням про людину як центр створення світу, як «вінець творіння»;
- у середньовічному світогляді панує ідея духовності, тобто йдеться не лише про Бога як найдосконаліше втілення духовності, але й про людину;

- віра як особливий стан душі;
- мислення та світогляд мають символічний характер: усі речі відкривають не власну природу, а прихований у ній вищий, потойбічний сенс, будь-яке явище є символом, що в свою чергу вказує на істини віри та релігійні цінності.

Початок середньовічного етапу розвитку філософсько-теологічних ідей поклали апологети, захисники церкви та християнських ідей. Апологети відстоювали християнські догми від нападів представників язичництва. Серед відомих апологетів Юстин Мученик і Квінт Тертуліан.

Юстин Мученик (100 – 166 рр.). Проповідуючи християнство, приїхав до Риму і там заснував свою школу. Використовуючи філософські засоби, у боротьбі з язичництвом й елліністичною філософією відстоював християнський світогляд, у якому найактуальніші питання про ставлення Бога до світу та призначення людини.

Для монотеїстичного християнства проблема троїстості Бога (Син, Отець і Святий Дух) була основною на початку IV століття. Саме *Квінту Тертуліану* (прибл. 160 р. – після 220 р.) у трактаті «Про цнотливість» належить надбання щодо догмату церкви. Він розвинув ідею про єдиного Бога як творця світу, створеного з ніщо Словом Божим; Слово – це є Син Божий, що неодноразово являвся патріархам під іменем Божим, тим самим одухотворював пророків; Слово – це Ісус Христос, який замість себе послав Духа Святого, щоб освічувати свою церкву. Квінт Тертуліан був ярим прихильником віри, яку ставив вище над розумом («Вірю тому, що абсурдно»).

Пропаганда та захист християнства апологетами церкви здійснювалося в той час, коли християнство було релігією меншості. Однак згодом, на початку IV століття, коли християнська церква стала державною в Римській імперії, перед християнськими мислителями постали нові завдання. Наступна робота полягала у витлумаченні, розбудові, узгодженні та систематизації християнського віровчення і потребувала філософського хисту.

Усі ці та інші завдання вирішували «отці церкви», видатні богослови, що жили та творили впродовж III – IV століть. Саме твори отців церкви й сформували так звану патристичну літературу, а період середньовічної філософії, у який вони жили та творили, був названий періодом патристики.

На Сході найбільш видатними представниками патристики були: *Григорій Богослов, Василій Великий, Григорій Нісський, Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник.*

Західна патристика представлена іменами *Амвросія, Ієронім та Аврелія Августина.*

Головними проблемами патристичної філософії були:

- монотеїзм;
- визнання надприродності Бога;
- його абсолютної влади над світом, який він створив із нічого;
- його абсолютної благодаті та справедливості;
- людину тлумачать як споганену «первородним гріхом» Божу істоту, а її тіло – як вічне джерело гріха;
- головним є пізнання шляху до Бога.

Церква з її феодальним землеволодінням була реальним зв'язком між різними країнами та світами, а своєю феодальною організацією вона давала релігійне освітлення світському державному устрою, заснованому на феодальних початках. Так як духовенство на той час було єдиним освіченим прошарком суспільства, то і церковна догма була початковим пунктом і основою всякого мислення. Філософія була перетворена в пряме знаряддя релігії. Джерелом усіх знань прийнято було вважати Біблію. Процес пізнання зводився до процесу викладання, передання знання Біблії від тих, хто знає до тих, хто не знає. Під наукою розумівся зміст Біблії, а метою пізнання була перебудова душі за допомогою слова Божого.

Представники патристики започаткували традицію осмислення та перегляду античної філософської спадщини з позиції християнського віровчення. Продовжує цю традицію середньовічна схоластика.

Схоластика (школа, навчання) – особливий тип філософування, підкорений теологією і орієнтований на раціональне, формально-логічне обґрунтування основних догматів християнського віровчення. До основних представників західноєвропейської схоластики належали: *І.С. Еріугена, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр, Фома Аквінський, Уільям Оккам.* Центральною проблемою схоластичної філософії стала проблема співвідношення віри та розуму. Схоластів особливо цікавив один з аспектів – проблема виправдання християнських догматів засобами людського розуму.

2. ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ АВРЕЛІЯ АВГУСТИНА

Найвідомішим серед отців західної церкви був *Аврелій Августин* (Августин Блаженний) (354 – 430 рр.) – християнський теолог і філософ, визнаний у православ'ї блаженним, а в католицизмі святим і Вчителем церкви. На думку Августина, перед тим, як людина доходить до головних істин, вона повинна пережити ситуацію «тотального сумніву у всьому». Вихід із такої ситуації він пов'язує з так званою формулою «Я сумніваюся, значить я існую». Августин вважає, що Бог створив світ із нічого, тобто він створив не лише порядок у світі, а й саму субстанцію (першоматерію).

Віра, за Августином, є необхідною умовою для дослідження, мета якої – пізнання Бога і душі. Суть дослідження, на його думку, полягає в тому, щоб не відчужуватися від віри, не ухилятися від проблем і труднощів, не прагнути уникати їх, а навпаки, брати до уваги й вирішувати, намагаючись зрозуміти суть. Аналізуючи співвідношення віри та розуму, філософ-патрист віддає перевагу вірі. На його думку, розум може помилятися, тоді як віра завжди вказує людині шлях до істини (Бога). Людина – розумна душа, яка користується земним тілом. Людина прагне до Бога, тому що в ньому вона знаходить благодать, любов та спокій. До Бога людина йде через розум (богопізнання). Інший шлях до Бога – через віру, яка виявляється у волі людини, яка є і великим даром, і великим випробуванням. Воля і віра, що ведуть людину по житті, багаті вище за розум, який часто є відірваним від життя, схильним до помилок, тобто недостовірним. Мета людського життя, за Августином, є прагнення до щастя, яке полягає в богопізнанні.

У творі «Про град Божий» Аврелій Августин зробив спробу створення філософсько-історичної концепції. Уся людська історія, на думку автора, є боротьбою двох «царств» – «граду Божого» і «граду земного». «Град Божий» – символічне визнання меншості праведних людей, «земне град» – образ тих, що живуть без божественної благодаті (себелюбці, грішники). Після приходу Христа Божий град розширився і зміцнів. Людям, які належали до нього, притаманні покора, смиренність як перед Богом, так і перед Церквою. У земній історії ці два гради переплетені, що робить неможливим досягнення рівності. Саме тому пра-

гнення до неї Августин розцінює як протиприродне й приречене від самого початку на провал.

Цікавим є положення Августина про головні стадії розвитку людської історії. Провівши аналогію з шістьма днями творення світу, Августин називає шість стадій розвитку людства: немовляти, дитяча, отроцька, юнацька, зрілості та стареча. Останній період розпочинається з моменту прихода Христа і триватиме до кінця існування людства.

Сьогодні ці роздуми здаються досить наївними. Однак справа в іншому: як зазначають дослідники, автор твору «Про Град Божий» став першим мислителем (принаймні в Європі), який зробив предметом філософських роздумів долю всього людства.

3. ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ФОМИ АКВІНСЬКОГО

Фома Аквінський (Томмазо д'Аквіно) (1225 – 1274 рр.) – один із найвизначніших та впливовіших філософів і теологів в історії, представник поміркованого реалізму, центральна постать у схоластичній філософії Західної Європи, який залишив після себе низку фундаментальних праць, що й досі мають важливе теологічне та філософське значення.

Теологічна діяльність Аквіната розпочалася з перегляду вчення Аристотеля в дусі католицизму. Він створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології», у якій усі питання пізнання природи і суспільства розглядав з позиції теологічного раціоналізму.

Аквінський намагався створити таку доктрину, яка б давала можливість контролювати філософське та наукове знання церквою, чітко визначив сферу науки і віри. На думку теолога, завдання науки полягає в поясненні закономірностей світу. Але хоч наукове знання об'єктивне та істинне, вона не може бути всеосяжне. Є така сфера діяльності, яка доступна не розумовому пізнанню, а лише вірі.

У «Сумі теології» він пропонує п'ять шляхів до визнання Бога: у першому Аквінат іде від існування речей, що рухаються, до необхідності існування «нерухомого першодвигуна»; у другому – від існування порядку або ієрархії чинних причин до існування першої недетермінованої причини; у третьому – від існування речей, що здатні або мати, або втрачати буття, до існування абсолютно необхідного суцього; у четвертому – від існування ступенів досконалості у скінченних речах, до існування суцього, що є причиною всіх скінченних досконалостей; у п'ятому – від причинної доцільності в тілесному світі до існування розуму, що відповідає за порядок і доцільність у світі в цілому.

Сутність Бога і буття Бога тотожні. Проте у творіннях сутність і буття не збігаються, бо останні лише беруть участь у бутті. В ангелів сутність, то є «чиста форма», а сутністю тілесної речі – єдність форми і матерії. Матерія і форма – надчуттєві принципи, що утворюють будь-яку тілесну річ. У тілесному світі Фома вирізняє чотири рівні актуальності: перший – рівень неорганічної природи, де форма є тільки зовнішньою визначеністю речі; другий – рослинний світ, де форма є кінцевою цільовою причиною речі, яка запрограмована з середини визначати останню; третій – світ тварин, де форма забезпечує не тільки організаційну доцільність, але й дійову спрямованість; четвертий – людина, де форма є субстанцією, субстанційним принципом відчуття, пізнання, боління тощо.

Для метафізичної побудови Аквінський з аристотелівської філософії запозичує дві категорії «матерію» і «форму». Матерія – це «чиста потенційність», а тому не може виступати самостійним діяльним першопочатком. Як чиста потенційність, або матерія як така, не може існувати самостійно. Матерія – це лише потенційність тілесних предметів, умова їх існування як окремих одиничних індивідуальних об'єктів із певними кількісними обмеженнями, що належать окремому індивіду з усіма притаманними йому акциденціями. Отже, усі тілесні об'єкти реально отримують окреме буття не через їх сутність, а лише за допомогою матерії.

Форма – це «актуальність», дійсний початок, завдяки якому речі стають реальною дійсністю. За Фомаю, форма є першим діяльним принципом, а також метою матерії, що приводить речі до буття як проявів роду і виду. Якщо матерія в Аквіната є умовою індивідуації речей, то форма – принцип оформлення кожної речі, надання їм окремого статусу. Форма є сутністю буття, а також метою, до якої прагнуть усі речі. Усе чинне діє лише тому, що володіє формою. Фома розрізняє субстанційну і акцидентіальну форми; «матеріальні» або такі, що перебувають у чомусь іншому, і форми «нематеріальні», що володіють духовною природою. Чисто духовною формою є Бог, ангели вже мають у собі деяку потенційність, а людські душі мають навіть потребу в матеріальному носії.

Розмірковуючи над співвідношенням теології, філософії, віри та розуму відзначав, що природа наук – двоїста. За нею останні поділяються таким чином: перші базуються на даних, що отримані за допомогою природних пізнавальних здібностей; інші – на знанні, які належать Богові і відкриті лише тим, хто мав одкровення. Тому теологія – священна наука, бо свої положення отримує безпосередньо від Бога. Вона може запозичити дещо від філософії, але не тому, що у неї в цьому є необхідність, а заради доступності викладення її положень і недостатності людської підготовки. Саме в такому сенсі філософія є «служницею теології». І хоча кінцевий об'єкт пізнання і філософії і теології є Бог, предмет філософії – «істини розуму»; предмет теології – «істини одкровення». Істини розуму не тотожні до істин одкровення, тому не всі істини одкровення доступні раціональному обґрунтуванню. Проте, релігійна істина не потерпає від цього, бо розум – то преамбула до віри, і як преамбула філософія автономна щодо віри. Пізнання природи іншими науками не суперечить теології, але її потрібно розуміти тільки як попереднє підґрунтя і підготовку відкриття «царства благодаті».

4. НОМІНАЛІСТИ ТА РЕАЛІСТИ

В епоху Середньовіччя постала ще одна важлива проблема – проблема загальних понять або «універсалій». У результаті численних суперечок з цієї проблеми виникли два основні філософські напрями Середньовіччя – номіналізм і реалізм. Увага представників двох напрямів біла прикута до проблеми співвідношення чуттєвої та раціональної форм пізнання, співвідношення знання про одиничні речі як результат першої з названих форм та знання загального як результат другої форми пізнання.

Номіналізм та реалізм не були однорідними напрямими, у їх складі існували як крайні, так і помірковані позиції.

Відтак крайні реалісти (*Іоан Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський*) дотримувалися платонівського вчення про ідеї. На їх переконання, загальне («ідеї», «універсалії») існує реально як певні духовні сутності, існує до і незалежно від одиничних речей, тобто поза ними.

Іоан Скот Еріугена (прибл. 810 – 877 рр.) – філософ раннього середньовіччя, прибічник філософського реалізму. Знав античну філософію і високо цінував Платона та Аристотеля. Гносеологічне кредо Іоанна Скота Еріугени: істинна філософія збігається з істинною релігією, бо Божественна є єдиним витком розуму та авторитету (Св. Писання), тому в релігії не може бути нічого неузгодженого з розумом. Проте людський дух внаслідок гріхопадіння Адама відійшов від безпосереднього споглядання Істини, тому засвоєння істин, про які свідчить Св. Писання, потребує зусиль такого розуму, що повернутий до Бога, тобто просвітлений вірою. Розум людини не в змозі заперечувати або ставити під сумнів Божественне слово. Але треба усвідомлювати, що Одкровення лише вказує, де і як людині шукати істину, проте не дає її людству в готовому й адаптованому до історичного часу вигляді. Тому істинність будь-яких людських висловлювань (навіть Отців Церкви) має бути підтверджена розумом.

Він стверджував, що «загальне» і «єдине» існують поза «одиничним» і «конкретним» та передують їм. Чим більш загальним є поняття (універсалія), тим більш реальним є його існування як самостійної сутності. Відтак індивід існує завдяки його залученню до «виду», а «виду» – до «роду». Звідси діалектику визнають як мистецтво логіки, проте

вона не є простим витвором людського розуму. Вона закладена в природу всіх речей Богом.

Раціоналізм і пантеїзм – вчення Еріугени, що мали значний вплив на німецьку містику і філософську думку взагалі.

На формування філософської позиції *Ансельма Кентерберійського* (прибл. 1034 – 1109 рр.) найбільший вплив мав Августин. Але, продовжуючи августинівську проблематику, Ансельм впроваджує власний метод, намагаючись, щоб форма подання ідеї відповідала її смислово-му змісту. Щодо проблеми універсалій, то Ансельма відносять до кола реалістів. Він вважав у Бога тотожними сутність та існування. Світ у цілому і всі речі отримують буття від Бога. Проте до творення те, що має бути викликаним із небуття до буття, передіснує як ідеї Бога. Ідеї не творить Бог; вони суть думки Бога, а тому – співвічні Йому. Отже, Бог – абсолютна повнота, єдина природа, самодостатня і перебуває у вічному блаженстві.

Процес пізнання Ансельм асоціює з двома джерелами: вірою і розумом. Як християнин, слідом за Августином, він вважає, що пізнання починається з віри. Отже, не віра потребує розумового підкріплення, а розум вбачає у вірі джерело і підставу для своєї діяльності.

У своїх творах Ансельм доводить не тільки буття Бога або буття Божественних іпостасей, але й аргументує незаперечність втілення Христа, призначення людини і безсмертя душі. Ансельм ніби стоїть на порозі схоластики, для представників якої раціональні докази здобувались за допомогою бездоганних силогізмів. Тобто зразковою наукою на той час стає Логіка, проте для Ансельма – духовного наступника Августина, «трепет серця» має у філософії як інструменти богошукання, на щастя, велике значення. Логіка, діалектика і «диво душі», можливо, і зробили його одним із незаперечних авторитетів у середньовічній християнській філософії.

Прибічники поміркованого реалізму (*Фома Аквінський*) виходили з аристотелівського вчення, згідно з яким загальне реально існує, однак обов'язково в самих речах та явищах, але аж ніяк не поза ними, незалежно від них.

Поміркувані номіналісти (*П'єр Абеляр, Дунс Скот, Уільям Оккам, Роджер Бекон*) розглядали загальні поняття не як самостійні речі, а лише як думки, поняття, слова (імена).

Для християнського світогляду характерне відчуття того, що середньовічний світ думки перебуває у відкритості істини. Дійсно, якщо світ створений за Словом і заради Слова, то Божественна істина завжди присутня в ньому (світі). Дослідження Слова породило методичку філософсько-герменевтичної інтерпретації, розгортання логіко-діалектичної спрямованості мислення, які віддзеркалювали порядок у Слові Святого писання. Будучи всезагальним, Слово обумовило виникнення проблеми універсалій і пов'язані з її вирішенням три філософських течії: номіналізм, реалізм і концептуалізм. Потреба в раціональній інтерпретації Слова породжує новий тип людини – інтелектуала, яка була не просто освіченою, але свідомо присвячувала себе служінню розуму. Безперечно, найяскравішим представником такого типу був *П'єр Абеляр* (1079 – 1142 рр.) – видатний діалектик, логік і водночас теолог. Він був обдарованою й оригінально тямущою людиною, що зробила значний внесок у формування загального рівня інтелектуального життя суспільства.

Абеляр остаточно надає богослов'ю новий статус. Його не цікавить богослов'я як колекція, координація і систематизація текстів Святого письма, як було за часів раннього середньовіччя. Він намагався перетворити богослов'я на дедуктивну науку, у якій надавались би пояснення догматів віри, незалежно від святих книг. Таким чином, в Абеляра богослов'я перетворювалось на науку, що свідчить про Бога, тобто в повному сенсі – теологію. І замість августинівсько-ансельмівського «вірую, щоб урозуміти», він вимагає розуміння, щоб вірити.

Під час вирішення проблеми універсалій, Абеляр протистоїть як реалістам, так і номіналістам (Росцелін). У запропонованих підходах його не влаштовує розірваність світу ідей і світу речей. Абеляр пропонує пов'язати їх аналіз і дослідженням «мовлення». Він намагається знайти спосіб «схоплення» (концепцію) одиничного і різноманітного в акті пізнання, який здійснюється душею. Уявлення, що надходять в індивідуальну душу мають бути узгоджені останньою зі зміст Божественних ідей. Саме в душі формується «концепт» богопізнання. Цим актом Бог ніби повертає собі створені Ним речі. Ідея «схоплення» відповідає, яким чином «загальне» (ідея) може належати обом світам. Це «схоплення» відповідає процесу пізнання, де саме і відбувається зустріч людського розуміння і Божественної ідеї. Отже, концепт, за Абеляром, то повнота конкретності; це доведення, піднесення «поняття» до рівня

«ідеї». Концепт акумулює в собі багатство і загального (ідеї), й одиничного явища. Концепт, освячений Святим Духом, здійснюється в просторі душі її ритмами, інтенцією та енергією. Він змінює душу суб'єкта, синтезує в собі пам'ять, уявлення і судження.

Іоанн Дунс Скот (прибл. 1266 – 1308 рр.) – шотландський філософ, теолог періоду середньої схоластики, який визнає чуттєве пізнання і узагальнювальну роль інтелекту. Розробляє вчення про примат волі. Воля Бога абсолютно вільна: те, чого бажає Бог, добро вже тому, що Він цього бажає. У людині над усіма видами діяльності також панує не розум, а воля. Тому знання – не причина бажання, а тільки його умова. Розум вказує на можливість вибору, проте, вибір робить воля. Чим ближче людина до Бога, тим імовірніше стає збіг волі, тим більшим для людини є шанс спасіння.

Досліджуючи проблему універсалій, Іоанн Дунс Скот є швидше за все, концептуалістом. Він визнає реальним існування одиничних речей. Проте реальність їх усвідомлюється завдяки родам і видам. Бо рід і вид це, перш за все, реальність зв'язків, тобто суто загальне (універсалія). Таким чином, реальність одиничного дана через роди і види (які споконвічно існують), бо якби одиничне було дано «нумерично», то в природі панував би хаос. Роди і види постають як своєрідний масштаб для розпізнавання індивідами самих себе, що виконує посередницькі функції під час формування суджень.

Навіть із такого короткого огляду можна констатувати, що Іоанн Дунс Скот своєю творчою діяльністю вписав важливі сторінки в книгу філософії схоластики.

Роджер Бекон (прибл. 1214 – 1292 рр.) – англійський філософ і натураліст, поетапно відстоював ідею розмежування теології і світських наук (тобто філософії). Вважав досвід, експеримент та математику наріжними каменями храму науки. Аналізував перепони на шляху істини. Серед причин людського нецтва, на його думку:

- по-перше, довіра до сумнівного авторитету;
- по-друге, звичка;
- по-третє, вульгарні нісенітниці;
- по-четверте, невігластво, що маскується під усезнайство.

Шляхами пізнання, що заслуговують на увагу, Бекон визнавав аргументацію та експеримент. Проте аргументи тільки підводять до ви-

сновку, але не позбавляють сумнівів. Тому перевагу він надає експерименту. Останній буває як зовнішній, так і внутрішній. Зовнішній досвід отримуємо за допомогою відчуттів – це шлях до природних істин; внутрішній досвід – це досвід надприродного, що отримуємо у світлі Божественного.

За Беконом універсалії не є самостійними; вони існують тільки в одиничному, яке об'єктивне і не залежить ані від загального, ані від мислимої субстанції. Таким чином, Бекон підкреслював не стільки суб'єктивність загального, що властива номіналізму взагалі, скільки наголошував на об'єктивності одиничного. Внаслідок чого Бекон заперечує існування єдиної «первісної матерії», на чому наполягали алхіміки. Проте запропонував думку про існування якісно різних елементів, комбінація з яких породжує конкретні речі.

Уільям Оккам (прибл. 1280 – 1350 рр.) – англійський філософ схоласт, представник пізньої схоластики, логік, провідний номіналіст, політик-публіцист. Оккам розмірковує про співвідношення філософії і теології, віри і розуму. На його думку, філософія не служниця теології, а теологія – не наука, а комплекс положень, що пов'язаний не раціональною послідовністю, а засадничою силою віри. Істини віри не піддаються логічним обґрунтуванням. Розум не здатний підтримати віру, бо царина людського розуму і володіння віри – не перетинаються. Віра і знання радикально відрізняються за предметом і методом. Вільям Оккам обґрунтовує ідею «подвійної істини». Звідси логічною випливає вимога і висновок: філософія має звільнитися від теології.

Критикуючи реалізм із позиції номіналізму, Оккам наголошує на тому, що реально існує лише індивідуальне, одиничне. Універсалії – це лише імена, а не підґрунтя реальності і нереальні субстанції, що існують поза людською душею. Універсалій немає ані в речах, ані поза душею, ані до речей. Вони суто вербальні форми для зручності розуму, щоб вибудовувати типи відношень для логічного застосування.

Оккам уперше в середньовічній схоластиці бере на себе місію «очистити» сучасну йому філософію (і науку) від, як він вважав, метафізичного «баласту». Для цього він пропонує методологічний принцип, який отримав назву «брита Оккама», згідно з якою «сутності не слід примножувати без необхідності». Або «те, що можна пояснити за допомогою меншого, не потрібно виражати за допомогою більшого». Цей принцип – принцип простоти або «бережливості» – вимагав вилучення

з науки «субстанційних форм», «натури», тобто метафізичної реальності. Але, доведений до свого логічного кінця, цей принцип стає безпорадним. Справа в тім, що без так званої метафізичної реальності стають неможливими ані наука, ані просте усвідомлення того, що існує. Спадщина Уільяма Оккама і, перш за все, його номіналістична метафізика, справили відчутний вплив на подальший розвиток філософської думки Європи. Його послідовники (оккамісти) мали значний вплив на поживлення тогочасного інтелектуального та філософського життя, зумовили появу нових філософських осередків. Особливе поширення оккамізм мав в Оксфордському і Паризькому університетах, стимулюючи розвиток логіки і наукових дисциплін.

Крайні номіналісти (Іоан Росцелін) пішли далі і проголосили загальні поняття абсолютно умовними знаками, «звуками голосу», ілюзією, яке не існує навіть у людській свідомості.

Іоан Росцелін (прибл. 1050 – 1122 рр.) – французький філософ, **теолог**, перший великий представник крайнього **номіналізму**. Росцелін вважав, що суть універсалії – просто слова або струс повітря. Він наполягав на тому, що реально існують тільки одиничні речі і немає ніяких універсальних реальностей, що відповідають нашим спільним поняттям. Лише мова, на думку Росцеліна, дозволяє створити слово як «білість». Воно нічого реального не відображає, тому, що насправді існують лише білі предмети. Тому й слово «людина» існує лише в мові, у дійсності можуть існувати лише індивідуальності (Платон, Аристотель). Будучи відданим представником крайнього номіналізму, зауважував, що існує лише те, що можна сприйняти, а згодом уявити. Тим самим номіналіст Росцелін заперечував існування загального не лише в бутті, але й в розумі суб'єкта, що пізнає.

5. ГУМАНІЗМ ТА СВІТОГЛЯДНІ ПОГЛЯДИ ПРЕДСТАВНИКІВ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Відродження (Ренесанс) – епоха в розвитку низки країн Західної та Центральної Європи (в Італії XIV – XVI ст., в інших країнах – кінець XV ст. – початок XVII ст.), перехідний етап від середньовічної культури до Нового часу.

Філософ Відродження залишається глибим вірянином – він щиро вірить у Бога і в творення ним світу. Однак парадигма творчої природи людини назавжди похитнула середньовічну доктрину. Діяльність митця звеличується і на тлі творчості, прирівнюється до Божественної.

Відродження – це могутній культурний рух у межах XIV – початку XVII століття, під час якого відбулося подолання духовної диктатури і деспотії церкви, виникла нова культура, звернення до земних справ, прагнення людей до щасливого життя, а також нова система національної літератури, нова філософія та наука; небувалого розквіту в той час досягло мистецтво.

Основні характерні риси філософії Відродження:

- антропоцентризм – домінування філософського принципу, згідно з яким людина є центром науки, мистецтва та метою Всесвіту;
- гуманізм – домінування філософського принципу, згідно з яким утверджується повага до розуму та гідності людини, її права на щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Саме гуманізм епохи Відродження разом із вірою в Бога складав опертя людини у світі. Гуманістичні ідеали моралі, науки, соціального життя, історичного прогресу спочатку виправдовували, а потім обґрунтовували діяльність людини цього періоду. Носіями нового світогляду були люди різних соціальних станів, насамперед містяни, які вивчали філософію, а також поети, митці, художники. Ренесансний гуманізм, як загальна мета філософії цього періоду, проголосив вищою цінністю, центром і сенсом усіх світоглядних проблем людину, але не духовну «внутрішню», а людину природну, тілесну.
- пантеїзм – філософська позиція (світогляд), згідно з якою Бог і світ перебувають у нерозривній єдності. Бог – безособистісний початок, що «розчинений» у світі та спонукає його до розвитку. Саме тому всі предмети і явища останнього є божественними, цінними, шано-

ваними, доцільними. Якщо людина бажає пізнати Бога, вона повинна старанно досліджувати природу і саму себе.

Пріоритетним в ієрархії духовних цінностей стає не походження чи багатство, а особисті достоїнства та благородство. Мета життя тепер – не спасіння душі, а творчість, пізнання, служіння людям, суспільству, а не Богу.

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ФІЛОСОФІЇ ВІДРОДЖЕННЯ

Напрямок	Представники	Зміст учень
Гуманістичний	Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321 рр.) Франческо Петрарка (1304 – 1374 рр.)	у центрі гуманістичних поглядів – людина і пов'язана з нею проблема природи, історії та мови; рівень освіченості людини був показником її морального самовдосконалення;
	Микола Кузанський (1407 – 1464 рр.)	можливість пізнання світу дарована людині Богом, а сутність самого Бога є непізнанною; наше знання є кінечним, а Бог – безкінечний, кінечний світ людина може пізнати, а безкінечного Бога пізнати неможливо;
Неоплатонічний	Піко делла Мірандола (1463 – 1494 рр.)	людина сама творить свою долю, вона здатна до безмежного вдосконалення своєї природи;
	Леонардо да Вінчі (1452 – 1519 рр.)	метод пізнання базується на досвіді та практиці; Бог – був «великий художник», творець прекрасного барвистого світу;
	Микола Коперник (1473 – 1543 рр.)	автор геліоцентричної теорії – учення в астрономії та філософії, згідно з якою Сонце в центрі Всесвіту, а навколо нього обертаються всі тіла; утвердив однакову матеріальну природу небесних і земних тіл, їх підпорядкованість єдиним законам;
Натурфілософський	Джордано Бруно (1548 – 1600 рр.)	запропонував ідею безкінечності Всесвіту та множинності в ньому світів; сформував єдиний принцип природознавства: Всесвіт єдиний, безмежний; він не породжується і не знищується, не може зменшуватися або збільшуватися;

	Галілео Галілей (1564 – 1642 рр.)	світ нескінченний та вічний; у природі ніщо не знищується і не породжується, відбувається лише зміна взаємного розташування тіл або їхніх частин; матерія складається з неподільних атомів; пізнання природи – спостереження, експеримент, а основа науки – досвід;
Реформаційний	Мартін Лютер (1483 – 1546 рр.)	священик – не посередник між Богом і людиною; «людина рятує душу не через церкву, а через віру»; переклав Біблію німецькою мовою, яка стала доступною для простих людей;
	Жан Кальвін (1509 – 1564 рр.)	Бог спілкується з людиною через її душу; гріх людини – перевага приватних зацікавлень над загальними; грішні люди повинні бути покарані в земному світі;
Політичний	Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.)	в основі людини лежить природній егоїзм, зумовлений матеріальними зацікавленнями, саме він підштовхує людину до гріха; щоб подолати гріховність людини, потрібно її виховувати; найбільш ефективний механізм виховання – держава, а не церква;
Утопічно-соціалістичний	Томас Мор (1473 – 1535 рр.) Томмазо Кампанелла (1568 – 1639 рр.)	основні принципи майбутнього суспільства: планове суспільне господарство; обов'язкова для всіх праця, результати якої розподіляються за потребами; усі дорослі члени суспільства беруть участь у політичному управлінні; усі діти мають право на безкоштовну освіту, яка має бути тісно пов'язана з трудовим вихованням; дозволені будь-які релігії, але заборонено атеїзм; повна уніфікація поведінки, цінностей, одягу.

Тема 4

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

1. ЗАГАЛЬНІ РИСИ ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Наприкінці XVI ст. – початку XVII ст. в передових країнах Західної Європи панують буржуазні суспільні відносини. Центр життя культурної, виробничої та політичної діяльності суспільства змістився в міста, де активно почала розвиватися промисловість. Так з'явилося машинне виробництво, завершувалася епоха географічних відкриттів.

Новий час – це епоха відкриттів у науці – винахід мікроскопа, пороку, телескопа, книгодрукування, парового двигуна, термометра, барометра, прядильної машини, вакцинації, підводного човна та ін. І. Ньютон формулює закони класичної механіки, відкриває закон всесвітнього тяжіння. У. Гарвей робить відкриття кровообігу та досліджує його роль.

Завдяки численним відкриттям видатних учених відбувся переворот у поглядах на природу, утвердилася матеріалістична картина світу. Було поставлено питання про справедливий устрій людського суспільства. Гаслом цієї епохи стають: «За будь-яких обставин завжди краще діяти, аніж нічого не робити», «Знання – це сила».

Індивід спирається тепер на мислення «здорового глузду», яке враховує два факти:

- орієнтація на факти «Краще один раз побачити, ніж сто разів почути»;
- чітка, зрозуміла логіка.

Основною вимогою філософії завжди залишалася вимога набуття нового знання. Проте філософські складники європейської теології вже тривалий час відігравали допоміжну роль щодо наук божественних. Філософія втратила як універсалістську методологічну функцію, так і бачення універсального предмета, дослідження якого давало б універсальне за змістом знання. Таким предметом нового філософського дослідження стає природа як самостійна, самодостатня, універсальна цілісність.

Поняття природи є одним із найбільш багатозначних у філософії. Український термін «природа» охоплює значення, які в різних мовах і в різних контекстах означають різними словами та термінами. Тому часто цей термін застосовують згідно з першоджерелом чи рецептивно за змістом для означення змістів, починаючи від природи як суті, істоти чи сутності і аж до означення змісту універсальної єдності зокрема. У нашому випадку мова йде про систему предметів, у чуттєво-досвідному вигляді, форми цього сприйняття визнають за безпосередньо притаманним предметам, є їхніми невід'ємними якостями.

Однак ця плеяда дійсності завжди в попередній філософії. Починаючи від Фалеса, вона набувала підрядного значення. Значення істоти дійсності мали не якості предметів (форми чуттєвого сприйняття людини), а прихована від відчуттів людини природа (сутність, буття, субстанція тощо) речей. У Фалеса істотою речей була вода; число в піфагорійців; вогонь і Логос у Геракліта; чотири корені суцього в Емпедокла; атоми та порожнеча в атомістів; ідеї в Платона; субстанції у Аристотеля; елейці на чолі з Парменідом взагалі оголосили предмети відчуттів примарами сприйняття, які породжуються всупереч істинному буттю як умоглядної єдності. Цю ж підрядність можна спостерігати у філософській парадигмі неоплатоніків, світогляді християн, різних видах середньовічної філософії та теології. Тому зміна погляду на місце природи як системи чуттєво-досвідних предметів призвела до розрізнення філософій на старі та нові або ж на стару філософію (з єдиною субстанційною основою) та нові філософії.

Згідно зі змінами світоглядного характеру відбулися і зміни щодо ставлення до знань людини. Виникло питання нового зразка – що є джерелами знань людини та якими засобами послуговується людина для набуття знань? Знання вперше розрізнялися на ті, які здобуваються винятково засобами людської істоти – людські знання, та знання, які дають людині надлюдським чином – знання вроджене та божественне.

Перша спроба відповіді на це запитання, як, власне, і зміст його формулювання, належить британському філософові *Френсісу Бекону* (1561 – 1626 рр.) – англійському політикуві, державному діячеві, ученому, філософу, засновникові емпіризму та родоначальникові англійського матеріалізму. Саме з цим іменем пов'язують хронологічно точне визначення «початку» настання періоду «нової філософії» на протигагу іншим періодам розгортання історико-філософського процесу щодо

початкових дат яких завжди точаться суперечки. Саме він уперше наважився:

- по-перше, розглядати людське знання як систему знань;
- по-друге, розглядати цю систему знань як знання про систему природи.

Бекону належить вислів «Знання – це сила». У знанні та науці він бачив вагомий інструмент прогресивних соціальних змін. Для нього природа є об'єктом науки, яка дає засоби людині для встановлення її панування над силами природи. Вона було джерелом набуття нових знань універсального характеру, відновлювала пошукову функцію філософії.

Таким чином, предметом філософії стала дійсність, у якій фізична природа відігравала не підрядну, а самочинну роль. У свою чергу, зміна предмета філософії спонукала і до пошуків нових засобів пізнання, які б узгоджувалися вже як з власними спроможностями людини, так і відповідали істині універсуму, набутій у формі істини Одкровення чи вродженого знання. Головне завдання філософії Бекон вбачав у пізнанні природи і оволодінні її силами, а для цього необхідно розробити відповідний метод, який би найкоротшим шляхом вів до істини.

Френсіс Бекон мав також за мету дослідити перспективи розвитку науки та можливості її практичного застосування. Свою філософську систему у творі «Новий органон» він називає вченням про очищення розуму і дослідження меж його можливостей. Ефективне пізнання природи, на думку філософа, можливе лише тоді, коли розум людини очиститься від помилок, які Бекон називає ідолами або примарами.

У процесі пізнання людині перешкоджають «ідоли» (похибки):

- «ідоли роду» – це загальні помилки, яких людина припускається в пізнанні; вони зумовлені обмеженістю і недосконалістю органів відчуття;
- «ідоли печери» – це помилки, які ми робимо з огляду на наш рівень освіти, виховання, оточення;
- «ідоли площі» – це омани, пов'язані з людським спілкуванням, неправильним використанням мови, некритичним ставленням до інформації (наприклад, невірно трактують події, під кутом зору конкретної людини);

– «ідоли театру» – породжені «сліпою» вірою людей в авторитети, некритичним сприйняттям і засвоєнням чужих думок, концепцій, теорій, які не мають нічого спільного з власним досвідом.

Щоб очистити пізнання від цих ідолів, необхідно, за Беконом, опиратися на досвід і безпосереднє вивчення природи, бути вільним і самостійним у своїх твердженнях та висновках, незалежним від авторитетів, бо істинне є «дочкою часу», а не авторитетом.

Мета пізнання – збагачення життя справжніми відкриттями, зміцнення влади людини над силами природи; об'єкт пізнання – природа, а основні методи – експеримент та індукція.

Індукція – це метод пізнання, за допомогою якого здійснюється сходження від окремих спостережень, одиничних фактів до узагальнення.

Використовуючи алегорію, філософ пропонує здійснення пізнавального процесу на основі способу дії бджоли. На відміну від мурахи, яка лише збирає необхідні їй речі (у науці – це нагромадження дослідних фактів), та павука, що тягне з себе павутину (у науці – виведення теорій, з огляду на власні розумові здібності), бджола сідає лише на певні квіти і бере з них найцінніше – нектар, перетворюючи його на поживну речовину – мед (у науці – це здійснення наукових висновків та узагальнень на основі даних певних дослідів й експериментів).

Продовжують і розвивають англійський емпіризм Т. Гоббс, Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм.

Засновником протилежного раціоналістичного напрямку у філософії Нового часу стає *Рене Декарт* (1596 р. – 1650 р.) – французький філософ, математик, фізіолог, фізик. Як і Френсіс Бекон, Рене Декарт підкреслює практичне значення науки як знаряддя прогресу.

Декарт пропонує нове бачення філософування. привернувши увагу до розуму і свідомості, він став засновником дедуктивного методу пізнання.

Дедукція – метод наукового пізнання, у якому окремі положення логічного висновкують із загальних положень (аксіом, постулатів, законів).

Філософ вважає, що чуття часто вводять нас в оману. Усе, що викликає сумнів, має бути відкинуте. Безсумнівним залишається впевненість у власному існуванні: «Мислю, отже існую». Це означає, що істину засвідчує тільки розум. Засобами мислення є інтуїція і дедукція.

Суть дедуктивного методу Декарт сформулював у чотирьох правилах:

- ✓ Піддавай усе сумніву! За істинні можна вважати лише ті положення, які не викликають ніякого сумніву і не потребують доведення.
- ✓ Кожну складну проблему варто ділити на простіші і робити це доти, доки не прийдемо до чітких та очевидних речей.
- ✓ Потрібно дотримуватися певного порядку мислення, починати з найпростіших і доступних для пізнання предметів та поступово сходити до складніших і важчих.
- ✓ Потрібно орієнтуватися на досягнення повноти знання, на послідовність – повний перелік усіх можливих варіантів, фактів для аналізу й отримання повних знань про предмет, тобто вивчити його всебічно.

Декарт вважав, що істина та істинне знання мусить бути максимально позбавлене змістів, набутих від наук, які керують значною часткою відчуттєвого досвіду; істина мусить мати завершений вигляд, бути очевидною, чіткою і ясною. Також вона мусить бути незмінною, вічною, однорідною, тобто такою, яка суцільно протилежна істині в емпіричному знанні. Оскільки змінність, плинність, нечіткість, сумнівність – це ознаки знання, якого ми набуваємо завдяки чуттєвим сприйняттям, то чуттєво-досвідний чинник не мусить брати участь у формуванні істинного знання шляхом застосування певного методу. Відтак цей метод мусить розгортатися винятково на засадах розумової дії, без огляду на будь-які чуттєво-досвідні чинники, тому провідною стратегією провадження раціонального дослідження є філософська дедукція.

Головною відмінністю індукції є те, що для її застосування не вимагають знати всі факти до того, як зробити умовивід. Оскільки на практиці неможливо все з'ясувати перед тим, як робити висновок, дедукція немає широкого застосування в реальному світі, крім математики і природничих наук. Натомість індукція, оперує набором неповних фактів та на їх основі робить висновок, не надаючи жодних гарантій щодо його істинності. Попри це індукція дає можливість опановувати нові знання, які не є очевидними під час розгляду вихідних тверджень.

ОНТОЛОГІЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Філософ	Зміст поглядів
Томас Гоббс (1588 – 1679 рр.)	Держава – результат договору між людьми. Держава виникла після природного стану «війни всіх проти всіх». Гоббс зазначав, що всі люди рівні від природи. Але оскільки вони – егоїсти і прагнуть не лише зберегти власну волю, але й підпорядкувати один одного, тому виникає ситуація «війна всіх проти всіх». Це робить життя «безпросвітним, звіриним і коротким». У схожому суспільстві людина людині – вовк. Щоб вижити в цій війні, люди об'єднуються, передавши повноваження центральній владі. Таким чином, держава виникає як результат суспільного договору. Договір між людьми завершується вибором правителя, який закінчує війну. Оскільки держава відображає бажання всіх, хто об'єднався, то проти неї не можуть боротися окремі люди. Настає мир.
Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646 – 1716 рр.)	Один із принципів його філософії – «усезагальна відмінність» – у світі немає жодної речі, яка б була тотожна іншій (навіть те, що одна річ за нумерацією перша, а інша – друга).
Бенедикт Спіноза (1632 – 1677 рр.)	Поведінку людини скеровують основні афекти: радість, горе і прагнення. Усі ці афекти базуються на інстинкті самозбереження, тому і в цілому у своїй поведінці людина керується не етичними законами добра і зла, а лише прагненням до власної вигоди. Добро – це лише прагнення людини зберегти своє існування.
Блез Паскаль (1623 – 1662 рр.)	Людина перевищує природу тим, що може всю її осмислити та пізнати. Єдиною життєвою опорою людини є Бог.
Вольтер (1694 – 1778 рр.)	Найкраща форма правління – конституційна монархія, яку очолює освічений правитель. Визнає за кожним індивідом існування невідчужуваних природних прав: свободу, рівність, власність та безпеку. Прихильник нерівності. Суспільство має ділитися на «освічених і багатих», а також на тих, хто «нічого не маючи», «зобов'язаний на них працювати» або їх «бавити». Тим, хто працює, нема чому давати освіту: «якщо народ почне міркувати, усе загинуло».
Шарль-Луї Монтеск'є (1689 – 1755 рр.)	Влада в трудовій державі поділяється на законодавчу (парламент), виконавчу (кабінет міністрів) та судову (верховний суд країни), король (президент) повинен очолювати виконавчу владу.

2. ІДЕАЛІСТИЧНИЙ НАПРЯМ У НІМЕЦЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Німецька класична філософія (НКФ) – термін, що об'єднує філософські праці німецьких мислителів кінця XVIII – першої половини XIX ст. НКФ стала вершиною розвитку і, разом із тим, завершенням європейської класики XVII – XIX ст. Цей небачений досі злет філософської думки був пов'язаний із перебудовою суспільної свідомості, значною мірою під впливом Французької революції. Основними представниками цього періоду були І. Кант – засновник, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах а також К. Маркс і Ф. Енгельс – творці вчення, яке стало завершенням німецької класики.

Німецька філософія продовжила традиції раціоналізму та просвітницької ідеології. Визначальними ідеями залишилися уявлення про розумність людського існування, ідея історичного прогресу та віра у всемогутність науки. Разом із тим, НКФ суттєво змінила традиційний принцип гносеології, яка в класичний період розвитку європейської філософії була в центрі всіх проблем. Новий підхід до теорії пізнання відкрив нові перспективи в розробленні гуманістичної проблематики. Уся попередня філософія, яку можна визначити як філософію розуму та пізнання, логічно завершується саме в німецькій філософії. Після неї пріоритети філософії змінюються в бік проблем людини, її діяльності та культури.

У центрі всіх учень НКФ – принцип активності суб'єкта. Філософія пізнання переходить від дослідження об'єкта пізнання до дослідження суб'єкта. Якщо докантівська філософія віддавала перевагу природі як об'єкту людського пізнання і діяльності, де людині залишалося місце бути лише частиною природи, а пізнанню – бути «дзеркалом природи», пасивним відображенням дійсності, то НКФ долає механістичний підхід до людини, до процесу її пізнання, підкреслюючи діяльний, творчий та активний характер суб'єкта. Уже у філософії І. Канта людина є не лише природною, але й надприродною істотою. Отже, філософія цього періоду відроджує гуманістичне ставлення до людини, тим самим привертає увагу до її свободи та гідності, віддаючи перевагу етичним проблемам над вузькогносеологічними проблематикою.

Німецькі вчені, отримавши потужні напрацювання від Новочасної філософії, продовжили випробування методів у будівництві нових систем. Нагородою за виявлені інтелектуальні зусилля стали нові методи

та системи. Отже, загальною рисою усіх вчень німецької класичної філософії було прагнення перетворити філософію на науку, створити єдину наукову філософію у вигляді цілісної системи, адже, на думку філософів цього періоду, будь-яке знання набуває свого обґрунтування, достовірності лише в системі знань.

Іммануїл Кант (1724 – 1804 рр.) – німецький філософ, основоположник німецької класичної філософії. У творчій діяльності філософа виділяють два періоди – докритичний та критичний. Ранній період творчості І. Канта присвячений філософським проблемам природознавства та суто науковим дослідженням у галузі географії, астрономії та фізики. Видатним досягненням Канта в цей період було застосування діалектичних ідей для пояснення еволюції Всесвіту. Також філософу належить заслуга у створенні теорії про сповільнення обертання Землі завдяки дії припливів і відпливів в океані.

Головні твори, що принесли філософу світову славу: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» та «Критика здатності судження» були написані в критичний період його творчості, саме в них викладена система кантівської філософії.

Безпосереднім завданням своєї філософії І. Кант вважає критику розуму, однак ця критика спрямована не на підрив, а на утвердження позицій розуму. Кант, як вірний спадкоємець раціоналістичної традиції класичної філософії, розумів, що засобами розуму, науковими методами неможливо розкрити всі таємниці буття, тому й намагався чітко визначити межі застосування розуму та з'ясувати, що можливо досягнути, а що – ні. Отже, критику розуму Кант здійснює заради вищої проблеми філософії – проблеми людини, її гідності та свободи.

У «Критиці чистого розуму», яка присвячена проблемам гносеології, теорії пізнання, Кант намагається розв'язати серйозні гносеологічні проблеми, зокрема подолати суперечності між емпіризмом та раціоналізмом. Він ставить головне питання: як можливе достовірне наукове знання, як можлива наука?

Перше джерело знання, на думку німецького філософа, – органичуття. Однак самого факту бачення, дотику, запаху, відчуття недостатньо, щоб отримати знання. Розсудок, який володіє думкою, упорядковує отримане чуттями. Узгодження інтелектуальних форм і даних відчуттів – досвід. А це означає, що досвідчена людина, яка багато бачила, здатна все побачене перевести в міркування та висновки.

Вихідним принципом кантівської гносеології став принцип активності суб'єкта пізнання. На думку мислителя, процес пізнання не є пасивним відображенням світу, а людина як розумна, логічна істота не може мати справу з хаосом, не може пізнавати те, що не впорядковане, не оформлене. Саме тому природа людини така, що її розум перетворює хаос чуттєво даного, невичерпну різноманітність світу на струнку картину світобудови.

Кант не заперечував існування об'єктивного світу, незалежної від людини субстанції, але достовірне знання про світ за межами чуттєво-емпіричного досвіду, про об'єктивну сутність світу отримати в принципі неможливо. Світ, яким він є сам по собі, – це, за його словами, «річ у собі», принципово не пізнаваний світ. Світ, який стає доступним пізнанню і про який наука отримує достовірні знання, – це світ явищ, світ «речей для нас», тобто світ, яким він є, зокрема і в емпіричному досвіді. Отже, річ поза сприйняттям – «річ у собі» – нам неосяжна та невідома, а «річ для нас» – річ, яку людина може пізнати.

«Критика практичного розуму» є викладом етичного вчення Канта («практичний розум» означає застосування розуму для вирішення проблем міжлюдських стосунків у моралі, політиці, праві). Наукове пізнання є обмеженим і не всесильним, але розуміння цього відкриває людині більшу істину – істину віри. Існування Бога, безсмертність душі, безкінечність світу, людська свобода волі, – все це є сферою моралі та віри, а не розуму й науки. На думку Канта, закони моралі повинні бути таким ж загальними та необхідними, як і закони науки. Намагаючись побудувати знання про універсальну загальнолюдську мораль, автор «Критики практичного розуму» серед усіх можливих моральних правил і законів визначає один – основний моральний закон. Цей закон він називає «категоричним імперативом», тобто безумовним повелінням. Одне з формулювань цього закону є таким: «чини так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи б не ставився до неї тільки, як до засобу».

Згідно з цим законом, людину не можна перетворювати на засіб, на річ, яку можна використати. До неї потрібно ставитися, як до мети, самоцінної особистості. Позитивним у вченні Канта було уявлення про необхідність вічного миру, якого можна досягти через взаєморозуміння між народами, співробітництво, міжнародну торгівлю, врахування взаємних зацікавлень, невтручання у внутрішні справи держав.

У «Критиці здатності судження» подані основи кантівської естетики та теорії культури. Учення про красу, в основу якого покладено ідею розуму, – ось, за Кантом, головна сполучна ланка між природою і мораллю. На думку засновника НКФ, естетичний світ людини – суто суб'єктивний. Сприйнятливність людини до краси обумовлена тільки його смаком, вільним від усякого зацікавлення. Коли людина відчуває задоволення від прекрасного, її пізнавальні здібності (уява і розум) неначе вільно грають, і людина відчуває цю гармонію як естетичну насолоду. І. Кант розробляє механізм естетичної оцінки та порушує принципово важливу тезу про безсторонність естетичного судження: «Краса – це форма доцільності предмета, оскільки вона сприймається в ньому без уявлення про мету». Розмірковуючи про сутність прекрасного, відзначає, що прекрасне не тільки якість або ознака предмета, об'єкта, а й ставлення суб'єкта до об'єкта, опосередковане апріорними формами мислення. Такий підхід закладав теоретичні засади естетики ХХ ст.

Особливу увагу І. Кант приділив аналізу специфіки вияву естетичного судження в мистецтві. Філософ вважав, що судження естетичного смаку ґрунтується не на розумінні, а на особливому задоволенні, яке ми отримуємо під час споглядання форми естетичного предмета. Естетичне судження суб'єктивне, і його оцінка не може бути доведена. Проте в естетичному судженні мистецький твір розглядають як доцільний. Однак доцільність не є зовнішньою, не є складником творчості митця. Це доцільність без цілі. Прекрасне подобається нам незалежно від практичного зацікавлення.

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 – 1831 рр.) – німецький філософ, який створив систематичну теорію діалектики, центральним поняттям якої є розвиток як характеристика діяльності світового духу. Гегелівська діалектична система містить у собі близько сорока категорій (буття, міра, кількість і якість, явище і сутність, форма і зміст, випадковість і необхідність, матерія, закон, можливість і дійсність, ціле і частина, причина і наслідок, протилежність, свобода і необхідність, суперечність тощо). Взаємозв'язок і розвиток категорій, перехід кожної категорії до іншої здійснюється закономірним шляхом. Основними законами діалектичного розвитку в Гегеля виступають закон переходу кількісних змін у якісні, закон єдності і боротьби протилежностей та закон заперечення заперечення.

Діалектика в розумінні Гегеля полягає в безперервному розвитку сущого, джерелом якого є діалектична суперечність. На думку філософа, усе в світі виявляє свою суперечність (теза – антитеза). Взаємодія цих протилежностей спричиняє виникнення третьої стадії, у якій протилежності об'єднуються і завершуються повним синтезом, який, у свою чергу, стає вихідним пунктом розгортання подальшого розвитку (теза – антитеза – синтез). Будь-яка людська думка, містить у собі суперечність, що є імпульсом її розвитку і переходу на більш високий рівень. Завдяки процесу єдності та протиставлення протилежностей відбувається саморозвиток світу.

В основі філософської системи Гегеля лежить поняття «Абсолютної ідеї», або «Абсолютного духу». Для філософа світ є впорядкованим, закономірним, у ньому панує гармонія та логіка, тобто розумність. Основою всього світу є об'єктивний світовий розум, який існує. Так як Гегель був вірянином людиною, то всесвітнім Абсолютним духом для нього може бути Бог, якого він розуміє як максимум розумності та логічності. Абсолютна ідея є першоосновою, субстанцією всього, що існує, і розкриває себе в процесі розвитку. Спочатку, на думку Гегеля, Абсолютна ідея здійснює себе в просторі (в природі), а потім – у часі (в історії людства).

Одним із перших критиків гегелівської філософії став *Людвіг Фейєрбах* (1804 – 1872 рр.) – видатний німецький філософ, творець самобутньої філософської концепції матеріалістичного спрямування, яке отримало назву «антропологічний матеріалізм».

Центром філософії Л. Фейєрбаха стала морально-етична та антропологічна проблематика. Свою філософську концепцію він ґрунтує на протилежних філософському ідеалізму засадах. Перш за все, Фейєрбах намагався переосмислити традиційне для класичної філософії поняття суб'єкта. Суб'єктом для нього виступає не пізнавальна істота, основна ознака якої – наявність розуму, а цілісна людина, в єдності її духовних і родових (суспільних) якостей.

Людина, на думку філософа, природна істота, але вся її природа відмінна від природи тварини. Людина є активною та універсальною істотою, мета якої не просто пристосуватися до навколишнього середовища, а перетворити його на родові сили, які через освоєння культури стануть її власними силами.

Родова сутність людини виявляється тільки в спілкуванні, міжіндивідуальних стосунках Я і Ти, єдність яких стає основою моральної концепції німецького філософа.

Значне місце в творчості Л. Фейєрбаха посідає критика релігії. Він запропонував відмінне від традиційного розуміння філософії, її минулого та сучасності, ролі в суспільстві і ставлення до релігії. За Фейєрбахом, у світі починається нова епоха – постхристиянська. Релігія відмирає, її місце в культурі звільняється і посісти це місце повинна філософія.

Причинами панування релігії є:

- релігія втілює вічні людські мрії та ідеали;
- релігія змальовує досконалий світ;
- релігія виконує функцію компенсації людської нікчемності, недосконалості, страждання.

Згідно з гуманістичною концепцією Фейєрбаха, Людина – це найвище в ціннісному відношенні, абсолютна цінність, якій притаманні «розум, воля та серце». Відтак він має на увазі не конкретних людей, а їх сутність, тобто родовий початок, адже окрема людина не є вмістилищем усіх людських чеснот, але Людина як така є нескінченно мудрою, всемогутньою, доброю. Її властивості – це вона сама, а без них (без моральних якостей мудрості, доброти, могутності) Людини зовсім немає.

Отже, до людини необхідно ставитись як до найвищої цінності, як до Бога. Відтак людина ставиться до себе як до Бога, коли вона бачить божественне в іншій людині.

Тема 5

ЗАХІДНА СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ

1. ПЕРЕГЛЯД КЛАСИЧНОЇ МОДЕЛІ СВІТОРОЗУМІННЯ У ФІЛОСОФІЇ ХІХ СТ.

Філософію, яка існувала до середини ХІХ ст., називають класичною. Характерною ознакою цієї філософії була безмежна віра в розум. Філософам-класикам властивий пізнавальний оптимізм, упевненість у тому, що саме раціональне пізнання, наука є тією силою, яка згодом дасть змогу вирішити всі проблеми, які є перед людством. Особливістю класичної філософії було також те, що досліджуючи людину та історію, вона концентрувала свою увагу навколо проблеми свободи та інших гуманістичних цінностей і стверджувала необхідність раціонального пізнання загальнолюдських моральних принципів та ідеалів.

Однак, уже в другій половині ХІХ ст. у філософській думці Європи зростають некласичні тенденції. На першому плані поступово з'являються ірраціоналістичні концепції, які проголошують розрив із попередньою філософською традицією. Про це також свідчать культурні та соціально-історичні події ХХ ст.:

- наукова революція на межі ХІХ-ХХ ст. (створення некласичної науки з принципово новою картиною світу);
- дві світові війни;
- технологічна та інформаційна революції;
- криза культури;
- поява глобальних проблем;
- зростання могутності державного апарату та інформаційно-пропагандистського простору;
- дегуманізація людини та перетворення її на доповнення суспільства і держави.

Людство ХХ ст. опинилося в ситуації зламу усталених, «класичних» засад життя. Не виправдали себе уявлення про розумність людини, про гармонійну впорядкованість та жорстко визначену закономірність світу, марною виявилася віра в прогресивний поступ людства, в

спроможність науки вирішити найскладніші проблеми людства. Також поступово зазнали краху всі ті філософські доктрини класичної доби, що обіцяли відкрити абсолютність істини, торжество розуму і науки.

Сучасна філософія значно розширила спектр філософської тематики, у ній з'явилися нові проблеми, пов'язані з розвитком науки, техніки, інформаційним вибухом, появою глобальних проблем, а також нові аспекти проблем, що вважалися традиційними. Разом із тим некласична філософія, мала на меті осмислити нову ситуацію сучасного суспільства, обґрунтувати принципи нового світорозуміння.

Характерною рисою сучасної філософії стає перегляд традицій класичного раціоналізму. Критика цих традицій здійснюється як з боку ірраціоналізму (нерозумний несвідомий), так і з позиції сучасного раціоналізму (розум, розумний), що дещо змінився.

Якщо класичну філософію можна назвати філософією розуму і буття, то некласична стає філософією людини і мови. На перший план виходять проблеми людської суб'єктивності, духовного досвіду, світу людської повсякденності, проблеми культури та історії, морально-етичні, мови та спілкування. Отже, філософія ХХ ст. ділиться на два опозиційні напрями:

- ірраціоналістичний, екзистенціально-антропологічний (пізнавальна основа – інтуїція, воля, віра; інстинкт – суб'єктивізм, «наближений до життя»), найпопулярніші теорії: «філософія життя», екзистенціалізм, психоаналітична філософія, персоналізм, герменевтика феноменологія;
- раціоналістичний, позитивісько орієнтований; найпопулярніші теорії: неопозитивізм, структуралізм, аналітична філософія.

Найбільш поширеними та впливовими вченнями стають ірраціоналістичні. Саме вони здійснили «бунт проти розуму». У центрі їхньої уваги – проблеми людського існування. Розум відіграє другорядну роль, вирішальне значення має інстинкт, воля, інтуїція, переживання. Своє завдання ірраціоналістична філософія ХХ ст. вбачає у визнанні певних духовних орієнтирів, що допомагають людині осмислити власне життя.

2. «ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ» (Ф. НІЦШЕ)

Ірраціоналізм ХХ ст. бере свій початок з «філософії життя», що формується в другій половині ХІХ ст. Основними представниками цієї філософії стали А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон, О. Шпенглер.

Центральним поняттям стає поняття «життя». Світ розуміють не як упорядковане буття, а як реальність, яку можливо досягнути розумом, чуттями, волею, інтуїцією, жадобою могутності, прагненням до життя. У центрі «філософії життя» – людина, культура, історія, а її призначення – дати відповідь на запитання – «як жити?».

Започатковує «філософію життя» А. Шопенгауер, однак посправжньому відомим і популярним це вчення стає завдяки творчості німецького філософа *Фрідріха Ніцше* (1844 – 1900 рр.). Довготривале лікування призводило іноді до поступової втрати осмисленості, нерідко впадаючи в забуття і розгубленість перед світом. Втрата свідомості, припадки, головні болі, тимчасова сліпота залишили згубний відбиток на здоров'ї філософа. На жаль, ці хвороби прогресували до самої смерті. Можливо саме тому вся філософська концепція Ніцше викладена у формі есе та афоризмів.

Ф. Ніцше розумів життя як вияв суб'єктивності, притаманний людині, як «волю до влади» – «жадобу до життя», що ґрунтується на біологічному інстинкті виживання. На його думку, усе в світі спрямоване на вперте існування, усе пронизано інстинктом самозбереження, «волею до влади», «жадобою самореалізації» в бурхливому потоці життя. У ньому людина має боротися за існування, створювати свій власний світ та вносити в нього певний сенс. Різноманітні соціальні та моральні норми, інституції, реалії буття стримують реалізацію волі, яка до того ж нашттовується на хаос, що виник унаслідок смерті Бога. Бог (у це поняття Ф. Ніцше вкладає сенс «моральних та соціальних регулятивів») помер. І оскільки це – факт, то все дозволено! Людина має будувати своє життя за власним розумінням. Проте не кожен на це здатний. Лише «Надлюдина» (людина високої волі і благородного духу) може зрозуміти життя й побудувати його згідно з прагненням власної волі. Прообраз такої людини Ніцше шукає у стародавніх героїчних народів-римлян аріїв, вікінгів арабських завойовників. Яскравими особистостями він називає Цезаря, Макіавеллі, Кромвелля, Наполеона. Саме вона

(Надлюдина) «стоїть по той бік добра та зла», встановлює норми та правила свого існування у світі, відповідає перед собою за результати своєї діяльності.

Ніцше був першим, хто помітив початок кризи європейської культури ХХ ст. Зміни в духовній ситуації європейського суспільства він визначив як симптоми хвороби і дав їй назву – нігілізм.

Нігілізм («ніщо») – світоглядна позиція, суть якої, у ширшому значенні, полягає у ставленні до будь-якої речі або людини як до ніщо, а у вузькому значенні – у запереченні існування об'єктивної основи для визнання моралі або суспільного порядку.

Ознаками кризи культури, на думку філософа, стало поширення настроїв розчарування і зневіри в науку та прогрес, невпевненість у майбутньому, відчуження людей, песимізм, падіння рівня моральності у суспільстві, відсутність сильних характерів, яскравих особистостей, високих ідеалів.

У книзі «Так говорив Заратустра» є сюжет про три перетворення Духу (волі) людини. Спочатку людина повинна стати «Верблюдом», який зможе «перейти Пустелю», тобто освоїти культурні надбання і скласти про них своє особисте враження. Далі вона має стати «Левом», накинутись і розірвати цінності, що «посоромили себе перед людством». Нарешті, вона повинна стати «Дитиною» – стати «по той бік добра і зла» – і розпочати творення нових цінностей – людських і людяних, справедливих та благородних, а далі, зробившись «Надлюдною», виховати ці якості в інших людях.

Великий німецький філософ бачив кризу суспільства та регулятивних механізмів співжиття людей, особливо традиційної моралі, що ґрунтується на релігійних постулатах, і наполегливо, як і Л. Фейєрбах, шукав вихід. Проте якщо Л. Фейєрбах на місце традиційної релігійної моралі ставив релігію любові до людини, то Ф. Ніцше на місце «морального Бога» ставив Надлюдину, найважливішими характеристиками якої є природжена шляхетність та аристократизм. На думку Ф. Ніцше, Надлюдини ще немає, її треба створити (виростити та виховати). Саме у вихованні шляхетності та аристократизму мислитель вбачав вищу мету людства, головний сенс історії.

«Смерть Бога» в Ніцше постає у якості символу світового значення – втрати віри у вищі цінності і одночасно необхідності пошуку іншого

порядку цінностей, утвердження їх іншої ієрархії. «Бог помер» – означає не що інше, як руйнація (банкрутство) духовно-моральної платформи, спираючись на яку люди вибудовують свій соціальний дім і культуру. «Воля до влади» в Ніцше це принцип усього живого як «жадоба до життя», завдяки якій відбувається становлення нової ієрархії людських цінностей. «Переоцінка цінностей» за Ніцше є саме тим механізмом, завдяки якому європейська спільнота відмовиться від загальнохристиянської ідеї потойбічного життя і зрештою усвідомить необхідність утвердження себе в світі реальному, як єдино можливого.

3. ПСИХОАНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Засновником психоаналітичної традиції, яка мала вплив не тільки на філософську думку ХХ ст., але й на медицину і психологію, соціологію та педагогіку, антропологію та етнографію, на сучасне мистецтво та літературу, став *Зигмунд Фрейд* (1856 – 1939 рр.) – австрійський невропатолог, психіатр, психолог, професор Віденського університету, фундатор системи психоаналізу.

У своєму філософському вченні З. Фрейд виходить із засновку про те, що свідомість людини підпорядкована її підсвідомості, змістом якої є «лібідо» – статевий потяг, глибинно-підсвідома енергія індивіда, коріння якої – в сексуальному інстинкті. Потяги до агресії та задоволення є, на думку Фрейда, домінантами, а культура розглядається як чинник, що блокує такі поривання. Свідомість виникає з конфлікту між «лібідо» та соціальним середовищем – природно-предметним і духовно-нормативним світом культури та суспільства. Цей конфлікт, вважає З. Фрейд, розпочинається ще з раннього дитинства. Він наперед визначає долю людини та в певних випадках може довести її до неврозу або душевного захворювання. Саме «лібідо», за Фрейдом, є першим і головним спонукальним мотивом діяльності людини.

Другим спонукальним мотивом діяльності є специфічний потяг людини до смерті – «танатос», що спонукає людину до знищення себе або інших. Висхідна агресивність, на думку З. Фрейда, закладена в природі людини біологічною спонукою. Потяг до смерті призводить до наслідків, аналогічних лібідо. Від руйнації людину можуть врятувати лише захисні механізми – витіснення, раціоналізація, регресія, сублімація тощо. Завдання суспільства, вважав Фрейд, полягає у формуванні та вдосконаленні цих механізмів, адже лише вони забезпечують переміщення «забороненої сексуальної (та агресивної) енергії» на несексуальні (та незлочинні) об'єкти, розрядження її як діяльності, прийнятної для індивіда та суспільства.

З. Фрейд обґрунтував оригінальне бачення духовного життя особистості. За його думкою, структура психічного складається з ірраціонального, генетично первинного, біологічно вродженого «Воно» («Ід»), посередника між вродженим і вимогами культури «Я» («Его») та джерела моральних і релігійних почуттів, контрольного й керівного агента

«Над-Я» («Супер-Его»). Якщо «Воно» визначене генетично, а «Я» є продуктом індивідуального досвіду, то «Над-Я» постає у вигляді продукту впливу інших людей. «Воно» виникає в ранньому дитинстві (комплекс Едіпа) й залишається практично незмінним упродовж усього життя. Дисбаланс між трьома складовими психіки призводить до її руйнації, соціальних конфліктів, дестабілізації суспільних відносин. Отже, для забезпечення психологічно стабільного життя особистості, а водночас і соціально збалансованого стану соціуму, творчого розвитку культури, треба розібратися в таємниці підсвідомого, навести міцні мости між структурними підрозділами психіки, надати генетично вродженій енергії можливість реалізувати себе у вигляді та формах культуротвірної діяльності.

Фрейдистську лінію філософських роздумів про сутність людини і суспільства, місце й роль людської індивідуальності та стосунки між людьми розвивали такі відомі послідовники (і певною мірою критики) З. Фрейда, як А. Адлер, К.Г. Юнг, О. Ранк, Е. Фромм, Г. Салліван та К. Хорні.

Послідовники З. Фрейда добре розуміли як позитивний зміст, так і обмеженість його вчення у зв'язку з «перебільшенням повноважень» сексуальності. Так, австрійський психолог і психіатр, фундатор так званої індивідуальної психології *Альфред Адлер* (1870 – 1937 рр.), який свого часу належав до складу гуртка З. Фрейда й захоплювався його ідеями, критикував знаменитого психіатра за перебільшення ролі сексуального та підсвідомого в детермінації поведінки людей. Індивідуальний потяг (зокрема, і сексуальний), на думку А. Адлера, має не лише біологічну (асоціальну) зумовленість, як вважав З. Фрейд, а радше соціальну.

Подібну вихідну позицію обстоював і швейцарський психолог, культуролог, фундатор аналітичної психології *Карл Густав Юнг* (1875 – 1961 рр.). Популяризуючи З. Фрейда, К. Юнг водночас закладав основу власної філософсько-психологічної концепції. Її основою стало переосмислення ролі сексуального чинника в психічному житті індивіда та тлумачення підсвідомого не тільки як суб'єктивного та індивідуального, а й як колективного та безособового психічного, коріння якого сягає глибинних шарів архаїчних культур. Колективне підсвідоме (К. Юнг назвав його «архетипом») є підсумком життя роду. Воно притаманне всім

людям, успадковується і постає як підвалини, на яких формується індивідуальна психіка. Архетипні образи, згідно з К. Юнгом, завжди супроводжують людину. Вони є джерелами міфології, релігії, мистецтва, культури й через них впливають на організацію життя та побуту народу. Колективне підсвідоме втручається в життя. Часом це призводить до колективних психозів, масових рухів, війн, що докорінно змінюють вигляд соціуму, плин і спрямованість історичного процесу.

Трансформації в напрямі надання більш важливого значення соціальним чинникам та обмеження чинників біопсихологічних (сексуальних) фрейдизм зазнав у дослідженнях американських учених, найвизначнішим серед яких був німецько-американський філософ і соціолог, психолог і культуролог *Еріх Фромм* (1900 – 1980 рр.). Він переглядає біологізм З. Фрейда, вносить істотні коригування в символіку підсвідомого, зміщує наголоси в розумінні конфліктних ситуацій із придушення сексуальності на її соціокультурну детермінацію. Е. Фромм вводить поняття соціального характеру як сполучної ланки між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства. Ліквідація життєвих конфліктів та соціального відчуження зумовлена соціокультурними, а не лише індивідуально-психологічними чинниками. Водночас він підкреслює роль психофізичного виховання індивідів методами гуманістичної етики та управління, поширення психодуховних орієнтацій як найефективнішого засобу соціальної стабілізації системи. Найвищою гуманістичною цінністю Е. Фромм вважає властивість любити. Любов, у його розумінні, є критерієм буття та відповіддю на питання про сенс людського існування. Опановуючи мистецтво любові, людина поступово змінює життєві орієнтації та характер, трансформує їх у бік альтруїзму, гуманізму, людяності.

4. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

Екзистенціалізм – течія в літературі, що сформувалася в Європі у 30 – 40-ві рр. ХХ ст., а найбільшого розвитку досягла в 50 – 60-ті рр. Джерела екзистенціалізму представлені в працях датського філософа ХІХ ст. С. К'єркегора.

Основоположниками німецького екзистенціалізму стали М. Гайдеггер та К. Ясперс. Пізніше виникає французька школа екзистенціалізму, яка стала найбільш популярною в 40 – 60-х роках ХХ ст. Її представниками стали Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, А. Камю. До екзистенціального напрямку тяжіє і творчість таких філософів, як: М. Бердяєв, Л. Шестов, М. Бубер, М. Мерло-Понті, Х. Ортега-і-Гассет.

Основним положенням екзистенціалізму є постулат: екзистенція (існування) передреє есенції (сутності). У художніх творах екзистенціалісти прагнуть збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя.

Визначальні риси екзистенціалізму:

- на першому плані категорія абсурдності буття страху, страждання, відчаю, самотності, смерті;
- особистість має протистояти суспільству, середовищу, державі, ворожому «іншому», адже всі вони нав'язують їй свою волю, зацікавлення, ідеали та мораль;
- вищу життєву цінність екзистенціалісти вбачають у свободі особистості;
- існування особистості тлумачать як драму свободи.

Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору і засобів їхньої реалізації. Формами прояву людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра.

Цей філософський напрям, що активно розробляє концепцію світу та людини, є відображенням глибоких потрясінь, які спіткали людство у ХХ ст. Представники екзистенціалізму порушували проблеми критичних, кризових ситуацій, прагнучи зрозуміти поведінку людини в жорстоких, граничних ситуаціях. Історія Європи ХХ ст. продемонструвала нестійкість, слабкість, невідворотну кінецьність будь-якого людського існування. Одкровенням виявилось усвідомлення власної смертності та

недосконалості кожної людини. Цей стан М. Гайдеггер називає істинним буттям, як «буття-до-смерті».

Головна увага приділяється духовній активності та духовній витримці людини, яка виявилася закинутою в ірраціональний (нерозумний) потік подій і глибоко розчарувалася в історії. Єдиною справжньою дійсністю варто визнавати лише буття людської особистості. Це буття – головний предмет пізнання, насамперед філософського. Причому, існування передує сутності, тобто людина спочатку існує – думає, відчуває, живе, а потім визначає себе у світі. Людина така, якою вона хоче себе бачити, вона сама себе визначає, прагне до своєї індивідуальної мети, творить себе, обирає своє життя.

Людині здається, що світ який її оточує є раціональним, що є якісь загальні закони світу, культури, історії. Але насправді світ абсурдний, безглуздий, чужий, як і все людське життя. Буття людини – це драма. Людина самотня в своїх почуттях, вона спустошена. У спілкуванні з іншою вона або підкорює її волю собі або сама підкорюється їй.

Центральною проблемою екзистенціалізму є конфлікт особистості та суспільства. Відчуження між ними виникає з визнання незмінної природи людини. Тому протиріччя між свободою і особистістю, з одного боку, і безособовою повсякденністю життя – з іншого, розглядають як таке, що не може бути вирішеним.

Найбільш вживаними екзистенціалістами поняттями є «самостійність», «смерть», «страх», «покинутість», «буття-до-смерті», «буття-для-себе». Рух людини до смерті, за М. Гайдеггером, – основний смисл людського життя.

5. ПОЗИТИВІЗМ ЯК СУЧАСНА «ФІЛОСОФІЯ НАУКИ»

XX ст. було періодом значних змін у житті людства. Ці зміни торкнулися матеріальної, політичної та духовної сфер суспільного життя. Бурхливий розвиток науково-технічної революції стимулював до плюралістичної спрямованості в науці та філософії. Більше того, одним із напрямів неklasичної філософії, який у подальшому призвів до цього плюралізму, було розроблення «наукової філософії».

Першими зі схожими твердженнями виступили позитивісти, зокрема *Огюст Конт* (1798 – 1857 рр.).

Позитивізм (позитивний) – філософський напрям, згідно з яким позитивні філософські знання зводяться до змісту окремих спеціальних наук та узагальненню їх досягнень.

За вченням О. Конта, позитивісти уже не намагаються відповісти на питання про докорінні причини буття, а лише прагнуть фіксувати факти. Замість питання «Чому?» вони ставлять запитання «Як?». Від так, О. Конт виголошує гасло: «Наука – сама собі філософія». Науку вважають найвищим досягненням людства, її протиставляють і метафізиці, і релігії.

На думку О. Конта, філософська суперечка між матеріалізмом та ідеалізмом не має серйозних підстав і сенсу. Філософія повинна відмовитися як від матеріалізму, так і від ідеалізму та ґрунтуватися на позитивному (науковому) знанні. Це означає, що:

- філософське знання має бути абсолютно точним і достовірним;
- для його досягнення філософія повинна використовувати науковий метод у пізнанні та спиратися на досягнення інших наук;
- основний шлях для отримання наукового знання у філософії – емпіричне спостереження;
- філософія повинна досліджувати лише факти, а не їх причини, «внутрішню сутність» навколишнього світу та інші далекі від науки проблеми;
- філософія повинна звільнитися від ціннісного підходу і від оцінювального характеру під час дослідження;

- філософія не повинна прагнути стати «царицею наук», особливим загальнотеоретичним світоглядом – вона повинна стати конкретною наукою, що спирається на арсенал саме наукових засобів, і знати своє місце серед інших наук.

На думку О. Конта, основними функціями філософії є:

- систематизація знань;
- прояснення мови науки;
- дослідження логіки науки.

Представниками першої, класичної форми позитивізму XIX ст., крім О. Конта, були англійські мислителі Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, французи П. Лаффіт, Е. Ренан та ін.

Засновником позитивізму в Англії став *Джон Стюарт Мілль* (1806 – 1873 рр.) – філософ, економіст і громадський діяч. Наголошуючи на важливій ролі індукції в логіці, він водночас абсолютизував цей прийом дослідження і заперечував дедукцію як метод отримання нових знань. Англійський філософ стверджує, що єдиним джерелом є досвід, предметом якого є наші відчуття. Матерія – лише постійна можливість відчуттів, а свідомість – можливість їх переживань. У самій індукції він пропонував розглядати чотири методи: метод подібності; метод відмінності; метод залишків; метод супутніх змін.

Погляди Дж. Мілля суттєво вплинули на англійського філософа *Герберта Спенсера* (1820 – 1903 рр.) який погоджується з тим, що філософія є таке знання, яке «переходить межі звичайного знання», хоча філософії дісталася та ж галузь, якою займається і наука – природа, людина, світ. За Г. Спенсером, філософія – це наукове знання, а не сума наук. Специфіка цього знання на відміну від знання позитивних наук, полягає в тому, що філософське знання – це «знання цілком об'єднане», у той час як наукове знання «частково об'єднане». Філософське знання – це знання на рівні узагальнення законів конкретних наук, що дає уявлення про найбільш загальні принципи буття і пізнання, а знання, яке спричиняє відкриття окремих законів, є власне наукове знання. Відтак Герберт Спенсер, як і Огюст Конт, розчиняє філософське знання в конкретно-науковому знанні. Зокрема, намагається здійснити класифікацію наук, виділивши абстрактні (логіка, математика), абстрактно-конкретні (механіка, фізика, хімія тощо) та конкретні (наприклад, астрономія, психологія, соціологія) науки.

Релігію і науку мислитель вважає рівноправними. Якщо релігія помиляється, уявляючи себе позитивним пізнанням непізнаного, то наука теж помиляється, прагнучи врахувати непізнане в позитивне пізнання. Ідеться про два протилежні полюси вияву безмежної і таємничої сили. Цим Г. Спенсер знімає всі суперечки між ними.

Друга історична форма позитивізму, згідно з позитивною філософією, що прагнула здійснити перетворення філософії на науку шляхом максимального зближення її з конкретними науками, була представлена у вченнях швейцарського філософа *Ріхарда Авенаріуса* (1843 – 1896 рр.) і австрійського фізика та філософа *Ернста Маха* (1838 – 1916 рр.), основні ідеї яких сформувалися майже одночасно і незалежно одна від одної. Схожі принципи наявні в працях К. Пірсона, В. Оствальда, Е. Леруа, П. Дюгема, А. Пуанкаре.

Другий позитивізм сприйняв низку основних ідей О. Конта, Дж. Мілля і Г. Спенсера, створивши на їх основі інший варіант позитивістської філософії, яка має деякі відмінності:

Емпіріокритицизм (махізм), або «критичне дослідження досвіду», – філософський напрям, що ґрунтується на запереченні об'єктивного існування матеріального світу поза свідомістю та відчуттями людини.

Головним предметом емпіріокритицизму стало власне наукове мислення, механізми утворення знання. Прихильники філософської програми «другого» позитивізму були впевнені, що ретельний критичний аналіз усього пізнавального процесу аж до його витоків повинен виявити сфери, де думка вченого найбільш схильна до помилок, оскільки у цьому процесі не витримана головна умова досягнення позитивного знання (про яке вже говорив «перший» позитивізм) – «безперервність досвіду» (безперервність пізнавального процесу).

Початок ХХ ст. став переломним для філософії та науки загалом: на зміну класичним ідеям почали приходити нові, підкріплені новими відкриттями та дослідженнями. Усе це викликало сумніви, чи можливо правильно відтворити дійсність науковими теоріями, що й стало причиною виникнення такого напрямку, як конвенціоналізм, який має спільне філософське підґрунтя з емпіріокритицизмом та виростає частково з теорії Е. Маха.

Конвенціоналізм (згода) – напрям у філософії, згідно з яким прийняття певних суджень, які виражають те чи те рішення емпіричних проблем у межах наукових теорій, впливає з раніше прийнятих понять-

них (термінологічних) угод. До цих угод не застосовуються емпіричні критерії істинності; вони зумовлені міркуваннями зручності, простоти, естетичної досконалості тощо. Фактичні наукові знання є лише результатом певних домовленостей (конвенцій) між науковцями.

Засновником конвенціоналізму прийнято вважати французького філософа, математика *Жуля Анрі Пуанкаре* (1854 – 1912 рр.).

Отже, наступним, третім етапом розвитку позитивізму є неопозитивізм («логічний атомізм», «логічний позитивізм», «логічний емпіризм», «аналітична філософія») – філософська течія західної філософії ХХ ст., яка претендує на аналіз і вирішення актуальних філософсько-методологічних проблем, порушених згідно з розвитком науки: відношення філософії і науки; роль та значення знаково-символічних засобів наукового мислення; відношення теоретичного апарату й емпіричного базису науки; природи і функції математизації і формалізації знання тощо. Ця орієнтація на філософсько-методологічні проблеми науки зробила неопозитивізм найбільш впливовою течією сучасної західної філософії науки, хоча вже в 1930 – 40-ві рр. (і особливо з 1950-х рр.) чітко починають усвідомлювати неспроможність її вихідних положень.

Основними представниками та послідовниками неопозитивізму варто назвати філософів Віденського гуртка (*Моріц Шлік* (1882 – 1936 рр.), *Отто Нейрата* (1882 – 1945 рр.), *Рудольфа Карнапа* (1891 – 1970 рр.), *Ганса Рейхенбаха* (1891 – 1953 рр.), *Альфреда Еєра* (1910 – 1989 рр.) та ін.); представників Львівсько-Варшавської школи (*Яна Лукасевича* (1878 – 1956 рр.), *Тадеуша Котарбінського* (1886 – 1981 рр.) та ін.); фундаторів «аналітичної філософії» (*Бертрана Рассела* (1878 – 1970 рр.), *Людвіга Вітгенштейна* (1889 – 1951 рр.).

Основні ідеї неопозитивізму були сформульовані в 20-ті рр. ХХ ст. в межах діяльності Віденського гуртка. Неопозитивізм поділяє вихідні філософсько-світоглядні принципи позитивізму – насамперед ідею заперечення можливості філософії як теоретичного пізнання. Принципово протиставляючи науку філософії, неопозитивізм вважає, що єдино можливим знанням є тільки спеціально-наукове знання. У межах неопозитивізму основоположним принципом вважають принцип верифікації – порівняння всіх положень науки з фактами досвіду. Лише тоді положення, поняття має сенс, коли є зацікавлення для науки, коли його можна верифікувати – піддати дослідній перевірці фактами. Більшість проблем колишньої філософії (буття, свідомість, ідея, Бог) верифікації не підля-

гають, а отже, ці проблеми є псевдопроблемами, що не мають достовірного наукового вирішення. Вони повинні бути вилучені з філософії. Отже, важливою метою неопозитивізму (крім логічного аналізу мови науки) є звільнення філософії від метафізичних (які не мають достовірного наукового вирішення) проблем. Математика, як і логіка, була оголошена формальною наукою, віднесеною до мови науки. Вони, з позиції неопозитивістів, не дають знання дійсності, нічого не говорять про світ, а лише пропонують схеми допустимих перетворень мовних виразів.

За схожістю до юридичного позитивізму, аналітична юриспруденція (Г. Харт, О. Вайнбергер, П. Колер) ґрунтується на сприйнятті права як системи законів і галузей права. Причому закон розглядають як словесне вираження думки законодавця. Аналітична юриспруденція стверджує, що в сукупності законів є свій внутрішній логічний зв'язок і своя більш-менш досконала система співпідпорядкування і розподілу. Однак очевидно, що така система законів не може бути послідовно логічною і несуперечливою. Таким чином, головне завдання юридичної науки полягає в тому, щоб домогтися більш досконалого словесного вираження і смислового розуміння юридичних текстів, тим самим сприяти звільненню системи від протиріч і недоліків.

Безсумнівним лідером з-поміж критиків неопозитивізму був австро-англійський філософ *Карл Поппер* (1902 – 1994 рр.). Головна ідея філософа полягала в тому, що, всупереч твердженню Л. Вітгенштейна і абсолютної більшості інших неопозитивістів, теорія – не лише картина фактів, яка, за Р. Карнапом, досягається індуктивним методом. На відміну від Р. Карнапа, зазначений представник постпозитивізму надає перевагу не сходженню від фактів до теорії, а навпаки – пояснює їх посередництвом теорії.

Ця позиція отримала назву критичний раціоналізм – філософський напрям та спосіб мислення, у якому поєднуються позитивістські, релятивістські та скептичні позиції. Основні твердження критичного раціоналізму Карла Поппера можна звести до таких положень:

- у науці факти пояснюють посередництвом теорії (гіпотетико-дедуктивний метод);
- нова теорія завжди є результатом критики старої теорії;
- первинна теорія зародилась разом із появою людського роду;
- критикуючи теорії, виявляються їх проблеми, позбавляючись яких, винаходять нові теорії;

- теорія не може бути перевірена фактами, але може бути ними фальсифікована;
- не вся метафізика позбавлена смислу;
- фальсифікація дає змогу розмежувати наукові й ненаукові знання.

Попперівська концепція зміни одних теорій іншими доволі прийнятна. Водночас критики знайшли в ній слабкі місця. Представники історичної школи філософії науки *Томас Кун* (1922 – 1996 рр.) і *Пол Фейєрабенд* (1924 – 1994 рр.) сформулювали тезу про несумірність теорій. На їхню думку, порівняння переваг і недоліків теорій у принципі неможливе, тому що для них характерні принципово різні поняття. Також ці мислителі поєднували тезу про несумірність теорій із визнанням факту перемінності знання.

Наприклад, відомий американський історик та філософ *Томас Кун* уявляв науку як діяльність наукових співтовариств в межах конкретної наукової парадигми, а історію розвитку науки – як чергування «нормального» та «революційного» її етапів. Отже, визнаючи перемінність знання, *Т. Кун* заперечував можливість сумірності парадигм, тобто їх ієрархію.

Пол Карл Фейєрабенд, американський філософ і методолог науки, не тільки визнавав перемінність знання, а навіть гостро виступав за повсюдне примноження теорій як протидію догматизму і тоталітаризму. Така сукупність теорій утворює хаос, а не впорядковану ієрархію. Тому *П. Фейєрабенд* вважав, що зміст його концепції передається виразом «методологічний анархізм» – динаміка знання полягає в наростанні хаотичного потоку теорій.

Отже, виділимо основні проблеми сучасного постпозитивізму:

- проблема фальсифікації (чи варто відмовлятися від наукової теорії загалом у разі виявлення в ній одного або кількох помилкових фактів);
- проблема правдоподібності наукових теорій (критерії їх перевірки);
- проблема раціональності (що таке раціональність у науці);
- проблема сумірності наукових теорій (їх спорідненість, ієрархія);
- проблема взаєморозуміння теорій (віднайдення спільних точок зору між представниками антагоністичних теорій).

6. ГЕРМЕНЕВТИКА ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЯК НАПРЯМИ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

В античності герменевтикою називали мистецтво роз'яснення, перекладу, тлумачення. Свою назву цей вид діяльності отримав від грецького бога Гермеса, до обов'язків якого входило роз'яснення простим смертним волі богів. Християнські письменники розуміли герменевтику як мистецтво тлумачення Біблії, адже з виникненням християнства мистецтво і тлумачення розглядали як інструмент правильного розуміння Біблії. Саме тоді звернули увагу на складність і багатозначність структури тексту.

Герменевтика (тлумачити) – філософське вчення про буття людини у світі та розуміння цього світу через мову та переживання.

Герменевтика є допоміжною дисципліною тих гуманітарних (і насамперед історичних наук), які займаються писемними пам'ятками (історії літератури, історії релігієзнавства, історії філософії, мовознавства). У ХХ ст. набуває ширшого значення як метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації. Основними поняттями герменевтики стали розуміння та інтерпретація. Інтерпретація є процесом проникнення в глибину смислової структури тексту. Усю культуру герменевтика уявляє як сукупність культурних витворів, або – культурних текстів. Інтерпретувати – означає йти від очевидного до прихованого смислу тексту. Інтерпретація підкорена основному завданню – розумінню. Розуміння виявляється як порозуміння. Розуміння означає переноситись в інше життя, переживати інше життя, як своє.

Теоретичним фундаментом герменевтики кінця ХХ ст. стали твори *Мартіна Гайдеггера* (1889 – 1976 рр.). Центральним поняттям у нього є поняття світу – своєрідна система символів, цінностей, принципів, у якій розгортається людська життєдіяльність. Це феноменальна сфера смислів як можливих способів розуміння і тлумачення речей. Сенси зафіксовані в мові, вони передаються від покоління до покоління через традиційні фундаментальні уявлення і звичаї, визначають спрямованість і стиль життя, зумовлюють його якісні характеристики. Первинну

історичну основу буття народу у світі становить міф. Саме через залучення нових поколінь до розуміння міфу формують і забезпечують цілісність народу, зберігають історичність як буття у світі успадкованих новими поколіннями життєвих програм і проєктів.

Один із найвідоміших представників філософської герменевтики ХХ ст. *Ганс-Георг Гадамер* (1900 – 2002 рр.), спираючись на досвід мистецтва, історії та мови, продемонстрував обмеженість застосування понять об'єкта та об'єктивності. Цих понять недостатньо там, де йдеться не про оволодіння предметом, а про повернення причетності смислу, який і називається розумінням. Інтерпретатор усвідомлює об'єкт відштовхуючись від свого власного досвіду, переміщуючи об'єкт у власний духовний горизонт. Він не може абстрагувати свою суб'єктивність. Таким чином, процес розуміння не можна відокремити від суб'єкта розуміння, та й сам об'єкт не може бути адекватно зрозумілий без суб'єкта. Г. Гадамер фіксує не тільки історичність предмета інтерпретації, а й історичність самого інтерпретатора. Відтак, він розвиває і поглиблює гайдеггерівську ідею «закинутості» людини у світ.

Відомими є тези Гадамера:

- інтерпретація є принципово відкритою і ніколи не може бути завершеною;
- розуміння тексту є невіддільним від саморозуміння інтерпретатора.

Головне для герменевтики зрозуміти не предметне поле змісту тексту, а людину, яка створила цей текст. Герменевтика передбачає:

- а) з'ясування співвідношень між текстом, підтекстом і контекстом;
- б) виявлення людського змісту в будь-яких текстових утвореннях;
- в) здійснення процедур розуміння на основі первинного досвіду – неусвідомленого прийняття того змісту, з яким стикається людина у своїх спілкуваннях із дійсністю. Згідно з герменевтикою, основним завданням людини є внутрішнє прояснення, тлумачення ситуацій власного життя.

Проблема розуміння, яку розробляє герменевтика, особливо актуальна в плані осмислення результатів матеріальної, духовної, культурної діяльності людей різних епох. Останнім часом все чіткіше вимальовується глобальність проблеми розуміння між людьми, країнами, про-

тилежними системами, а також усвідомлення майбутнього розвитку єдиної людської цивілізації.

Одним із провідних напрямів сучасної світової філософії, який тематично тісно пов'язаний з екзистенційною філософією, є феноменологія.

Феноменологія – вчення про свідомість, про її сутнісні структури (феномени). Феноменологія також є методом інтуїтивного осягнення сутності предметів споглядання через заглиблення у своє «Я», через вияв буття свідомості в її абсолютній чистоті і незамутненості.

Зміст сучасної феноменології її представник *Едмунд Гуссерль* (1859 – 1938 рр.) пов'язує зі спробою створити «чисту логіку» як систему аподиктичного (абсолютно очевидного, безумовного, такого, що не спирається на будь-які передумови) знання, своєрідну «теорію теорії», «науку про науку». Але логічне не існує як безпосереднє дане, воно існує в тісному переплетенні з іншими, насамперед психічними, феноменами. Завдання вирізнення «чистої логіки» з її змішаності з іншими феноменами свідомості, за задумом Е. Гуссерля, власне має виконати феноменологія шляхом дескрипції (опису) чистої свідомості як безпосередньої сутності іншими чинниками. Зрозуміла в такий спосіб феноменологія має бути фундаментальною, безумовною основою, передумовою не тільки психології, гносеології й логіки, а й усієї філософії як такої.

Отже, метою феноменології є побудова науки про науку і розкриття життєвого світу – повсякденного життя як основи всього пізнання. Життєвий світ у Гуссерля – це світ донаукових, дологічних, неусвідомлених уявлень, світ банального, відомого всім, самоочевидного, який не потребує спеціального раціонального доведення і тому є безпосередньо переконливим і достовірним. Починати вивчення життєвого світу і науки треба з дослідження свідомості, адже реальність доступна людям лише через свідомість. Важлива не власне реальність, а те, як вона сприймається та осмислюється людиною. Свідомість має вивчатися не як засіб дослідження світу, а як основний предмет філософії.

Е. Гуссерль прагне відмежувати філософію від природознавства, що стихійно стоїть на матеріалістичних позиціях, відвести їй якусь ціл-

ком ізольовану від всіх інших наук галузь. Такою галуззю має бути «трансцендентальний світ чистої свідомості». Чиста свідомість – це самоочищення свідомості від схем, догм, шаблонних перебігів мислення, які їй нав'язують. Така свідомість має справу з феноменами (явище, з'явлення), тобто з тим, що нам надано, що перед нами з'явилося. Феномени розуміють не як психічні явища, а як деякі абсолютні сутності, що мають всезагальне значення, незалежні від індивідуальної свідомості, але одночасно знаходяться тільки у ній і не в змозі існувати поза нею. Вказані сутності не пізнаються шляхом абстрагувальна діяльності розуму, а інтуїтивно осмислюються. Дійсність дана людині як джерела феноменів і щоб її збагнути, необхідно насамперед не розглядати фізичний світ, світ зовнішніх предметів, тобто застосувати метод феноменологічної редукції (очищення феноменів від емпіричного, фактичного змісту). Тоді перед нами залишиться чиста свідомість із її інтенцією – спрямованістю на предмет. Саме тут і тоді народжуються змісти і значення речей, предметів, саме тут і тоді ми приходимо до справжнього світу речей («назад до самих речей»).

У першій половині ХХ ст. феноменологія була досить поширеною і навіть модною філософією. Її запроваджували в різні сфери людської діяльності; наприклад, у мистецтво, бо мистецтво безсумнівно має справу перш за все та переважно із феноменами. Так само широке використання феноменологія знайшла у культурології, соціології та політології.

Тема 6

УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ

1. ФІЛОСОФІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

Наші далекі пращури, які мешкали на території нинішньої України, розмірковували про основи буття, сутність людини та навколишнього світу, сенс життя, віру, добро, зло, свободу, волю, любов. Наприклад у «Велесовій книзі» (IX ст.) зазначено про їх працелюбність, творчість, оптимізм, відповідальність, любов до рідного краю та своєї землі, прагнення до самопізнання та свободи.

На становлення і зміст вітчизняної філософської думки суттєво вплинули і певні специфічні обставини, серед яких насамперед варто виокремити дві:

- започаткування в Київській Русі наприкінці X ст. (988 р.) християнства як державної релігії;
- створення слов'янської абетки братами Кирилом і Мефодієм.

Завдяки християнізації стародавня філософська думка Київської Русі одразу долучилася до традиції філософування, яка склалася в культурі Візантії, а утвердження слов'янської писемності сприяло поширенню в державі перекладної літератури античних, візантійських текстів, творів «Отців Церкви».

Українська філософія – це феномен української культури, що виражає, концентрує, виводить на рівень осмислення деякі важливі риси національного характеру та світосприйняття українців.

Особливості української філософії:

- є відображенням української культури;
- не виявляла схильностей до абстрактно-раціональних системних побудов;
- виявляла схильність до моральних настанов та життєвого повчання;

- позитивно ставилася до релігії, шанування вищих духовних цінностей;
- спрямована на історичні та історіософські осмислення особливостей долі як українського народу, так і слов'янства загалом;
- інтегрована в літературу, громадсько-політичну думку, культурно-історичні проекти й суспільний світогляд.

Таким чином, окреслена своєрідність української філософії спричиняє те, що замість терміну «українська філософія» досить часто вживають термін «українська філософська думка» – саме тому, що вона часто була органічним складником ширшого культурно-історичного процесу.

Низка філософів у розвитку та становленні філософії в Україні виокремлює такі періоди:

- перший – становлення і розвиток філософської думки в Київській Русі;
- другий – період філософії українського Відродження та Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії;
- третій – період української філософії в культурі романтизму XIX-першої половини XX ст.;
- четвертий – від 30-х до кінця 80-х рр. XX ст. – філософія радянського періоду, а також філософія української діаспори;
- п'ятий – період народження культури незалежної України і формування сучасної філософії кінця XX та початку XXI ст.

Одним із перших давньоруських філософів вважають *Іларіона* – київського митрополита у 1051 – 1054 рр. Достовірно відомим його твором є «Слово про закон і благодать». Це богословсько-філософський твір, у якому автор розмірковував про посилення участі Бога в земних справах, про переваги християнського світогляду, порівняно з язичницьким, про краще майбутнє людства і людську волю, про джерела патріотизму князів, котрі є як носії слави, мужності та хоробрості. У творі запропоновано цікаві ідеї щодо сенсу буття, свободи та необхідності, старого й нового та багато інших питань філософсько-світоглядного характеру.

На початку XII ст. з'явилася «Повість временних літ», автором якої традиційно вважають ченця Печорського монастиря *Нестора* (прибл. 1056 – 1113 рр.) – «батька руської історії». Вона є не лише як історич-

но-літературний твір, а і як одна з пам'яток філософської думки. У ній вжито терміни «філософ» та «філософувати». Справжній зміст та причини історичних явищ Нестор пояснював за допомогою Божого провидіння, коли кожна людина, маючи вільну волю, буде обирати шлях, який веде або до порятунку, або до вічного покарання.

Володимир Мономах (1053 – 1125 рр.) – видатний державний і політичний діяч, талановитий письменник і мислитель. Найбільш відомим його твором є «Повчання» – духовний заповіт дітям, князям, усім сучасникам, у якому він виклав роздуми про світобудову, принципи організації державної влади, сутність людини, її моральність; закликав творити добро, не забувати вбогих, допомагати бідним, не прагнути до накопичення багатства та скарбів; уникати клятвопорушення, неправди, гордині; поважати старших і менших; основою життя людини вважав працю. Силу князів він вбачав у званні, закликав їх учитися.

Особливе місце в історії філософської думки України належить твору «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), який довгий час вважали не-філософським. Сучасні вітчизняні дослідники проаналізували та виявили в ньому філософсько-світоглядні погляди, які панували в давньоруській культурі:

- проблеми людини і природи;
- бачення життя, подій того часу;
- зв'язок минулого та сучасного;
- співвідношення історії та вічності.

У «Слові о полку Ігоревім» відобразилась закономірність зв'язку, взаємодії християнського світорозуміння з народним світоглядом, у якому ще збереглися значною мірою уявлення східних слов'ян.

Отже, засвоєння ідей світової філософської думки відбувалось на ґрунті своєї, рідної вітчизняної культури, що спиралась на давні традиційні світоглядні уявлення східних слов'ян. У результаті взаємодії двох чинників – світової інтелектуальної традиції, що ґрунтувалась на ідеях давньогрецьких мислителів, істотно переосмислених візантійською християнською філософією, і водночас вітчизняної культури, яка зберігала суттєве відбиття міфологічних уявлень східних слов'ян, – склалася оригінальна традиція української філософської думки, що, починаючи з XI ст., упродовж віків визначає специфіку філософського мислення українського народу. Філософська думка Київської Русі мала християн-

ський характер у ній переважала етична проблематика: філософська картина світу, людина, людські вчинки, пізнання, суспільство, які розглядалися крізь призму вічного конфлікту добра і зла. А в соціальній філософії домінували патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення і централізація держави, необхідність розвитку освіти та культури.

2. ФІЛОСОФІЯ В ОСТРОЗЬКІЙ КОЛЕГІЇ ТА КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей і формування книгодрукарської бази створили передумови вирішення наступного завдання Ренесансу – поширення освіти, науки та культури серед усіх прошарків населення. У другій половині XVI ст. почалося активне заснування в містах і селах нових народних шкіл. Саме з діяльністю братських православних шкіл пов'язана поява професійної філософії в Україні, бо саме тут філософія формується як обов'язкова навчальна дисципліна. Крім того, перед просвітителями України постало ще одне важливе завдання – створення вищої школи.

Засновником першого закладу вищої освіти в Україні був князь, київський воєвода *Костянтин Острозький* (1526 – 1608 рр.), який до освітнього процесу запросив як українських, так й іноземних учених. Цей заклад був заснований на Волині 1576 р. і отримав ім'я свого засновника – Острозька колегія. Острозький культурно-просвітницький центр своєю діяльністю зробив значний внесок у розвиток філософської думки в Україні. У ньому культивувалося розуміння філософії як мудрості з характерними пошуками істини на шляху містичного єднання з Богом. Тут відстоювали життєздатність традицій слов'янської писемності, розвивали реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї.

Світоглядні орієнтири мислителів Острозької академії:

- розвиток ідеї захисту українського народу як етнічної спільності від ополячення і окатоличення;
- порушення питання про громадські права й особисті права громадян;
- продукування думки про природну рівність людей незалежно від соціальної і релігійної приналежності;
- орієнтування на внутрішнє, духовне життя людини, що узгоджувалось із філософсько-світоглядними впливами Візантії.

Особливе місце в культурі того часу належить *Івану Вишенському* (1550 – 1620 рр.), вихованцю Острозької академії, ченцеві, який тривалий час прожив на Афоні – святині світового православ'я. Мислителю належить близько 20 полемічних творів, першим із яких стала книга

«Викриття диявола» (1600 р.). У центрі уваги автора перебувала людина, її світогляд, внутрішній світ та моральні цінності. Саме завдяки самопізнанню, на думку Вишенського, людина може подолати свою земну форму і увійти в духовний контакт із вищим буттям.

Гносеологічна концепція Вишенського ґрунтувалася на поєднанні знання з вірою. Пізнання істини для нього – це пізнання Бога, його мудрості та вічності. Справжньої істини досягає той, хто вміє заглибитись у невичерпну суть Божественного розуму.

За своїм характером і формальними ознаками філософська культура кінця XVI – початку XVII ст. може бути визначена як філософія етико-гуманістичного напрямку. Цей тип філософування був притаманний українському філософському мисленню і в попередні століття, але тепер він набуває якісно нового, духовно багатшого змісту. Християнський гуманізм еволюціонував від свого ранньохристиянського (головно візантійського) варіанта до гуманізму ренесансного типу.

Характерною рисою філософської культури українського народу вказаного періоду був її ідейно-світоглядний плюралізм. Уперше процес розвитку філософської думки в Україні почав виразно набувати форми руху «між протилежностями і через протилежності до синтезу» (Д. Чижевський). Найяскравіше це виявилось у формі боротьби двох полярних течій, які сформувалися і протистояли в межах одного етико-гуманістичного напрямку. З одного боку, це аскетично-споглядальна течія, яка базувалась на філософії візантійського ісихазму і проповідувала гуманістичні принципи раннього християнства (Іван Вишенський, Йов Княгницький, Йов Почаївський, Ісайя Копинський, Віталій із Дубна), з іншого – ренесансно-гуманістична течія, представники якої відстоювали засади європейського раціоналізму і проголошували ідеали християнського гуманізму епохи Відродження і Реформації (Юрій Рогатинець, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький).

Основною філософською проблемою, яку намагалися розв'язати представники цих двох полярних течій, була проблема людини та її призначення в земному бутті. Предметом їхніх роздумів була одна з найважливіших етико-філософських проблем того часу: співвідношення «активного життя» і «життя споглядального».

Протягом XVII–XVIII ст. в Україні сформувалася барокова філософія, яка органічно поєднала в собі елементи спіритуалістично-

містичної філософії, ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, здійснила рецепцію західноєвропейської думки від схоластики до нового часу.

Головним центром науки та культури після закриття в 1636 р. Острозької колегії стала заснована в 1632 р. Київська колегія, згодом (1701 р.) Києво-Могилянська академія, у якій вперше філософію викладали окремо від теології. Навчальна програма колегіуму будувалася за класичною схемою середньовічного західноєвропейського університету: вивчали «сім вільних наук» (граматику, поетику, риторичку, арифметику, геометрію, філософію, музику). Це – основа («класика»), але фактично набір навчальних дисциплін був набагато ширшим. Перші чотири роки відводились для загальноосвітньої підготовки, потім – один рік – на риторичку та поетику, наступні два – на філософію, останні чотири роки – на теологію.

Програма з філософії передбачала ознайомлення з творами східних «Отців церкви», філософськими ідеями античності, західної патристики, схоластики, ідеями Відродження, Реформації, раннього Просвітництва та ін.

Серед професорів Києво-Могилянського колегіуму були відомі вчені і письменники: Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський, Інокентій Гізель, які у своїх філософських викладах послуговувалися працями Аристотеля, Августина, Дунса Скота, Фоми Аквінського, П. Гассенді, Р. Бекона, Р. Декарта, Г. Лейбніца, Х. Вольфа та інших античних і пізніших європейських авторів, прагнучи адаптувати їх ідеї на українському ґрунті. Саме тому надбання європейської філософської думки викладалося крізь призму української духовної традиції. Передусім, це виявлялось у цінуванні чуттєвих форм пізнання порівняно з раціональними, а також у тому, що етичні проблеми філософії мали важливе значення; тобто тут давалася взнаки давня традиція сприймати та подавати філософію як життєву настанову і моральне повчання.

Інокентій Гізель (1600 – 1683 рр.) – професор, а згодом ректор Києво-Могилянського колегіуму, використовував філософську спадщину античності, патристики, схоластики, один із перших ознайомив спудеїв з ідеями Г. Галілея та М. Коперника.

Основою всього пізнавального процесу і вирішальним критерієм достовірності пізнання істини І. Гізель вважав чуттєве пізнання, однак,

на його думку, процес пізнання не завершується на чуттєвому рівні, а продовжується через чисту інтелектуальну діяльність, ускладнену інтуїтивними миттєвостями.

Сенс життя І. Гізель вбачає у творчій праці, що спрямована на власне та громадське добро.

Феофан Прокопович (1681 – 1736 рр.) добре знав та пропагував твори Аристотеля, Бекона, Декарта, Локка, для його натурфілософії характерними є елементи пантеїзму та деїзму. Вважаючи Бога першо-причиною і творцем світу, він, разом із тим, стверджує, що Бог і природа – це одне і теж, це втілення ідеї вічності та необхідності.

У своєму творі «Первое учение отрокам», розглядаючи проблему відношення людини до світу, звертається до молоді, яка навчається в Києво-Могилянській академії. Вважає, що світ потрібно розглядати в його постійному русі та змінах і ніби піднявшись над ним, дивлячись з високої гори, щоб краще бачити, що в ньому робиться. Пізнання світу дасть можливість людині визначитись, куди потрібно рухатись, щоб знайти свій шлях у світі.

Істину Прокопович розглядав як процес набуття нового знання за допомогою людського розуму завдяки певним логічним операціям, методам доведення та аргументації, а не як наперед сформульовану в Біблії. Істинне знання в нього корисне та доцільне.

Гарантом історичного поступу, добробуту суспільства, має бути сильна і освічена державна влада, що досягається шляхом поширення освіти, науки, мистецтва та ремесел, – вважає український філософ. Саме тому, при владі має стояти високоосвічена людина, яка буде керуватися принципами загальнонародної користі та суспільного блага.

Григорій Кониський (1717 – 1795 рр.) – професор поетики, риторики, філософії, а згодом, ректор Києво-Могилянської академії. Прихильник теорії двох істин, суть якої полягала в тому, що релігія та філософія йдуть до істини різними шляхами, одна за допомогою Божественного одкровення, інша – розуму. Хоча Кониський і надає великого значення чуттєвому пізнанню, та вирішальним у пізнанні істини вважає інтелект, застосування індуктивного та дедуктивного методів пізнання.

Етика як наука, на думку Кониського, повинна навчити людину розуміти свою роль у земному житті, шукати щастя на землі, адже від природи людині дано таланти і розум, використовуючи які вона може

долати всі перешкоди. Саме в розумовій діяльності полягає щастя людини.

Погляди вчених Києво-Могилянської академії:

- філософія – це система дисциплін чи наук, покликаних віднайти істину, причини речей, даних Богом;
- здобуття істини є результатом складного процесу пізнання, який реалізують на двох рівнях – чуттєвому і раціональному;
- пріоритетне значення має розум; який здійснює значний вплив на волю, даючи їй різні варіанти вибору між добром і злом;
- сенс життя – у творчій праці, спрямованій на власне й громадське добро; відтак можливість досягнення людиною щастя закладена у стані компромісного поєднання прагнень і потреб різних частин душі, тобто тілесних та духовних.

3. ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У межах філософської концепції, розробленої професорами Києво-Могилянської академії, формується найзначніша філософська система, автором якої був видатний український мислитель, мандрівний філософ-гуманіст, поет *Григорій Сковорода* (1722 – 1794 рр.).

Будучи юнаком, його приваблювали література, математика, природничі науки, логіка, риторика та поетика. Він тягнувся до знань і цілком закономірно був у складі студентів Києво-Могилянської академії. Музика, риторика, філософія, природничі науки і математика – ось головні пріоритети, яких дотримувався талановитий і жвавий студент єдиного закладу вищої освіти Наддніпрянської України і разом із тим – одного з найбільш престижних на той час закладів вищої освіти Російської імперії. Він блискуче знав давньогрецьку і давньоримську філософію і літературу – Геракліта, Платона, Аристотеля, Епікура, Сенеку, володів кількома європейськими мовами, поділяв учення Коперника про множинність світів, відстоював гуманістичні цінності. Із часом Сковорода став помітною постаттю серед студентського загалу і аж ніяк не випадково став обраним до придворного хору цариці Єлизавети Петрівни.

Філософія Григорія Савовича зосереджується на людинознавчій етико-гуманістичній проблематиці. Філософія серця, яке єднає віру і розум, беручи початок у філософії отців церкви, значною мірою відобразилась в історії української філософської думки і чи не найбільш повно представлена у вченні Сковороди. Саме серце, а не розум, у розумінні філософа, є джерелом бажань, думок та почуттів, у ньому формується душевний стан людини, воно є центром духовного життя людини. Серце є осереддям людського в людині, воно є органом самопізнання й тією силою, що веде людину шляхом самовдосконалення, воно як центр морального життя, керує людськими вчинками та змушує людину жити добром і злом.

Оригінальність філософії Г. Сковороди виявляється у його вченні про «дві натури» та «три світи».

Сутність вчення про дві натури полягає в тому, що все, що існує у світі, має дві протилежні сторони (натури): зовнішню – видиму та внутрішню – невидиму. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима – існує вічно. Це духовний початок або Бог. Він є незмінною

першопричиною всього, що існує, та самого себе. Бог є істина, природа в природі, живе в живому, людина в людині – закон, голос сущого. Так світорозуміння має чітко виражений характер. Протилежну Богу видиму натуру Сковорода визначає як «твар», як рівнозначні вживають також поняття «речовина», «матерія», «стихія», «природа» та ін.

Із ученням про дві натури тісно пов'язано вчення про три світи. У ньому виражена ідея про те, що вся навколишня дійсність – це три взаємопов'язані світи: макрокосм, мікрокосм та світ символів. Макрокосм – це великий світ, або світ природи. Мікрокосм – світ людини. Філософ вважав, що натуральна природа макрокосму відбивається та продовжується в мікрокосмі. Загальні закономірності всієї природи властиві також людині. Інакше кажучи, людина – це малий світ, що відображає великий світ.

Специфічним світом у вченні Сковороди є світ символів. Він є самостійною реальністю, що забезпечує людині можливість осягнення Бога. Через цей світ Бог являється людині. Особливу роль тут він відводить Біблії як особливому світові символів, для осягнення якого треба вміти побачити за словесним знаком, що має тілесну, матеріальну природу, утаємничений духовний, невидимий зміст. Завдяки символічному світу невидимий світ перетворюється на видимий і стає досяжним для сприймання.

Учення про дві натури та три світи не є самодостатнім у філософії Г. Сковороди. Основним об'єктом уваги мислителя є духовний світ людини, з'ясування умов, за яких стає можливим досягнення правди і справедливості, щастя і волі. Його вчення спрямоване на інтенсифікацію внутрішнього життя людини, яка не має опори в навколишній дійсності. Тому шлях до щастя пролягає через моральне вдосконалення людини. На думку філософа, щастя міститься в нас самих і осягаючи себе, ми знаходимо духовний мир, спокій. Якщо людина йшла шляхом любові та віри, то їй легко буде досягти щастя, адже його досягнення залежить тільки від самої людини, її серця. Усі люди створені для щастя, але не всі отримують його, вважає мислитель. Ті, хто задовольнився багатством, почестями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, роблять величезну помилку. Вони отримують не щастя, а його привид, який у підсумку рахунку перетворюється на прах. Український філософ своїм власним життям підтверджує, що заклик «Пізнай себе» – це не тільки вираження необхідності пізнання людської

екзистенції, а й вказівка основного шляху цього пізнання. Здібності дає людині Бог, царство Боже всередині людини. Прислухаючись до цього внутрішнього голосу, людина повинна обрати собі заняття не тільки не шкідливе для суспільства, а й таке, яке приносить їй внутрішнє задоволення й душевний спокій. Усі заняття добрі лише тоді, коли виконуються відповідно до внутрішньої схильності. Буття для Сковороди є передусім як моральне діяння. Вирішальне значення в його морально-етичному вченні посідає концепція «сродної праці». Принцип «сродності» – принцип відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. «Сродна праця» відповідає визначенню Богом нахилам людини. Згода з природою дарує людині веселість духу, насолоду, самовдосконалення і душевний спокій.

Г. Сковорода суттєво вплинув на весь подальший розвиток української філософії. Основні ідеї його вчення знайшли відбиття і розвиток у творчості практично всіх українських мислителів.

4. ФІЛОСОФІЯ В УКРАЇНІ ХІХ – ХХ СТ.

У духовному житті України ХІХ ст. відбулися події, що ознаменували зародження та розвиток нової української культури. Перш за все, під впливом філософії Григорія Сковороди формується новий тип українського національного інтелігента, який не цурався народного життя, а свідомо намагався вивчати його побут, культуру, традиції та мову.

Про зародження нової інтелектуальної культури та філософії, що ґрунтувалася на осмисленні реальної дійсності, аналізі суспільно-політичного життя, свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – таємної організації, створеної в грудні 1845 року в Києві, яка проіснувала до березня 1847 року. Товариство об'єднувало гурт молодих учених і письменників, який уособлював цвіт української інтелігенції. До нього входили історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, держслужбовець Микола Гулак, вчитель Василь Білозерський. Згодом до них доєднався Тарас Шевченко.

Вихідною тезою філософського осмислення української ідеї в межах романтизму було уявлення про індивідуальність українського народу, визначену його природними духовними якостями, насамперед винятковими, порівняно із сусідами, прагненням до волі й рівності. Романтично-християнське бачення національної історії та її перспектив – досягнення ідеалу, який поряд із християнською утопією враховував демократичний і конституційний реформізм, тему присутності й місії України у світі, містило в собі також етичні уявлення, засновані на принципах християнської моралі.

Цей аспект найповніше представлений у творчості М. Гоголя, Т. Шевченка та працях П. Куліша. *Тарас Григорович Шевченко* (1814 – 1861 рр.) належить до найвидатніших постатей романтичного періоду осмислення української ідеї. Його поезія стала проголошенням літературної й інтелектуальної незалежності українців. Він влучно та переконливо репрезентував ідею соборності України, єдності всіх її земель всупереч історичній недолі, що роз'єднала різні частини колись єдиного краю, розкидавши їх по різних державах.

Важливою рисою філософських, суспільно-політичних поглядів Т. Шевченка, була послідовна та безкомпромісна антикріпосницька

спрямованість, непримиренна боротьба проти самодержавної політики національного гноблення народів.

Твори Т. Шевченка передавались із вуст в уста, від батька до сина. Читаючи їх, люди духовно зростали, ідейно згуртовувались, міцніли у своєму волевиявленні. Мабуть, найголовнішою ознакою політико-правових поглядів Т. Шевченка є глибоке несприйняття й різке засудження самодержавства. За умов жорстокої реакції Т. Шевченко сміливо поставив запитання: «чи довго ще на сім світі панам панувати?». В історії експлуататорських держав він бачив сатрапів, тиранів-царів, цезарів, імператорів, які правили, спираючись на церкву, що освячувала свавілля й насильство над людиною.

Серед світоглядних ідей Т. Шевченка варто виділити наступні:

- ідея глибинної спорідненості людини з природою (у творах поета людина і природа живуть єдиним диханням та єдиними почуттями, людина вкорінена в природу, а природа є не мертвою, а одухотвореною);
- ідея народу як єдиного суверенна своєї історії та своєї життєвої долі (ніхто не може вирішувати його долі, він є єдина животворча сила історії);
- ідея віри в справедливого Бога; інколи здається, що Шевченко чи то атеїст, чи то еретик, проте в його творах чітко простежується розрізнення того Бога, що його малюють у церквах та ім'ям якого чиниться насильство, та справжнього Бога, як гаранта здійснення вищої справедливості;
- ідея насильницької народної революції. Вона інколи постає основою для звинувачення поета у оспівуванні насильства. Проте зазначимо, що ця ідея була дуже поширеною в ХІХ ст.;
- у творах Шевченка досить виразно представлена думка про важливу роль у суспільному житті та історії прогресу знань, науки, освіти;
- крізь усю творчість Шевченка проходить своєрідний культ жінки-матері (для поета вона стає уособленням і сили життя, і його чарівної краси).

Значна роль в ідеології українського народництва належить *Михайлу Драгоманову* (1841 – 1895 рр.) – історик, філософ, літературознавцю, фольклористу, соціологу, публіцисту, громадському діячеві.

Дотримуючись позицій позитивізму, він обґрунтував ідею прогресу, пов'язаного не лише з розвитком продуктивних сил, засобів виробництва, виробничих відносин, але й із виявленням цінності людської особистості, міри її свободи.

Значну увагу вчений приділяв аналізу «українського питання», яке вже з 60-х років у працях російських і польських шовіністів трактувалося як несаможиттєве. Разом із членами Київської громади П. Чубинським, В. Антоновичем, П. Житецьким, М. Лисенком М. Старицьким Драгоманов вів активну наукову й культурно-просвітницьку діяльність, займався етнографічними та фольклористичними дослідженнями. Велику увагу приділяв проблемам:

- виведення української нації на європейський рівень культури та способу життя;
- критиці російського царизму, його репресивної політики щодо інших народів;
- популяризація ідей соціалізму, так званого громадівського.

Продовжуючи розроблення позитивної програми, учений запропонував ідею спільної боротьби росіян і українців проти політично-адміністративної системи, децентралізацію та свободу, ідею поступу.

Вважав, що роль філософії – у глибоких теоретичних узагальненнях основних законів історичного розвитку та в розумній організації суспільних і державних поглядів.

Характерними рисами так званої релігійно-філософської школи, яка утворилася з числа випускників Київської духовної академії (П. Авсенев, О. Новицький, С. Гогоцький, П. Юркевич, П. Ліницький та ін.), було глибоке зацікавлення до творчості Шеллінга, Гегеля, німецьких містиків, звернення до традиції християнізованого неоплатонізму. Центральною проблемою постає проблема співвідношення віри й знання, з огляду на яку розв'язується питання про місце і роль філософії у духовному житті.

Видатною постаттю в колі представників релігійної філософії XIX ст. був *Памфіл Юркевич* (1826 – 1874 рр.). Філософською основою його поглядів був платонізм. В основі змінюваних явищ навколишнього світу, вважав він, лежить незмінна ідея, у якій мислення та буття тотожні. Істина відкривається не лише мисленням, а й серцем, оскільки вона пов'язана з релігійними та моральними прагненнями людини. У цен-

трі його філософського вчення – людина з двома найважливішими проявами – серцем і розумом. Якщо розум виявляє загальне в діяльності людей, то серце – це основа неповторності кожної особи. Людська природа є одним із кінцевих утворень нескінченного і вічного. У цьому полягає неповторність і вічність людини. Вона «одна у відомому нам світі» і «має власне, особисте існування в часі і вічності», – зазначає мислитель. Людина в цьому житті лише подорожній. Блукаючи у світі, вона йде до себе, а віднайшовши себе, віднаходить Бога. Найдосконалішим філософським твором Памфіла Юркевича є праця «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта». Вважав філософські ідеї Платона і Канта найбільш продуктивним в історії філософії.

Місце, яке посідає філософія П. Юркевича в історії української філософської думки, визначене її відповідністю тим ідейним пошукам, що, починаючи від часів Київської Русі, переносять на духовність центр уваги осмислення сутності людини, для яких характерне визнання визначальної ролі внутрішнього світу людини, її здатності до самопізнання і морального вдосконалення.

Однією з центральних постатей українського духовного життя кінця XIX – початку XX ст. був *Іван Франко* (1856 – 1916 рр.) – письменник, учений, громадський діяч, революційний демократ. Наукова та літературна спадщина Франка величезна і різноманітна. У своїх працях він зосереджується на філософських роздумах над питаннями добра і зла, дружби, громадського обов'язку, сенсу людського життя. Його філософські і соціально-політичні погляди склалися під впливом національної духовної культури, марксизму і частково позитивізму.

Отже, основними рисами світогляду Франка були:

- по-перше, вірність своєму народові, відданість боротьбі за його соціальне і національне визволення, реальне народовладдя, загальнолюдські права і свободи;
- по-друге, переконаність у тому, що монопольна «зверхня» власність на землю й на фабрики повинна поступитися місцем колективній, громадській власності тих, чиєю працею ця власність була створена; переконаність у необхідності усунення соціальних і економічних причин відчуження всіх засобів виробництва від тих, хто ними користується, ліквідації соціально-класових привілеїв і досягненні соціально-політичної та правової рівності між людьми

- незалежно від того, до якого прошарку суспільства вони належать;
- по-третє, монізм (єдність) у поглядах на природу, суспільство й людину, переконаність у тому, що «матерія і сила», «дух і тіло – одно суть», упевненість у здатності людини до необмеженого пізнання навколишнього світу, свідомий діалектичний підхід до розвитку в природі й суспільстві, а також у мисленні й методі пізнання;
  - по-четверте, економічний детермінізм у розумінні суспільства, підкреслення первинного значення економічних чинників і матеріальних обставин життя народу, визначення боротьби народних мас як рушійної сили суспільного розвитку, звернення особливої уваги на неухильне зростання значення науки для класів, що працюють, з'ясування об'єктивних причин класового поділу людей і виявлення тих негативних соціальних наслідків, до яких цей поділ призводить;
  - по-п'яте, постійна увага до найновіших досягнень у галузі природознавства, особливо таких фундаментальних природничо-наукових концепцій, як теорія еволюційного розвитку Ч. Дарвіна.

Загалом соціально-політичні погляди Франка базуються на загальнолюдських, а не на класових позиціях. Шлях до соціалізму – це «народне відродження», розвиток національної свідомості, широка освітянська діяльність, а не революція і диктатура пролетаріату.

У ХХ ст. українська філософська думка, переживши короткий період зльоту, надалі розвивалася в Україні та в діаспорі. Серед мислителів, ідеї яких істотно вплинули на стан філософської думки в Україні, перш за все назвемо *В. Зеньковського* (1891 – 1962 рр.), який читав у Київському університеті курси психології та логіки і зробив суттєвий внесок у вивчення історії руської філософії, у розуміння співвідношення філософії та релігії; *Г. Флоровського* (1893 – 1979 рр.), відомого історика церкви та релігійного світогляду; відомого філософа київського походження *Л. Шестова* (1866 – 1938 рр.), надзвичайно цікавого творця власної релігійної версії філософії екзистенціалізму; *О. Гілярова* (1855 – 1938 рр.) – у певний час професора Київського університету, видатного історика античної філософії, історика західної філософії. О. Гіляров вважав дух виявленням внутрішніх можливостей і потенцій природного універсуму, тому саме через осмислення суті духовного ми

можемо наблизитись до розуміння дійсності. Його фундаментальне дослідження «Джерела про софістів. Платон як історичний свідок» і на сьогодні залишається одним із кращих досліджень з цієї теми у світовій філософії.

Всесвітнього значення набули ідеї *Володимира Вернадського* (1863 – 1945 рр.) – видатного українського природознавця, академіка, першого президента Української академії наук в 1919 – 21 рр. В. Вернадський створив принципово нове вчення про біосферу, яку він визначав як «організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям».

Встановлення радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії, яку було проголошено суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою марксизму. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних зацікавлень, національної свідомості були визнані ворожими новій ідеології. Філософія поділилася на «наукову» (марксистську) та «ненаукову» (буржуазну).

Крізь призму марксизму аналізували всю історію філософії. Особлива увага приділялася аналізу творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. З незначними зауваженнями їх віднесли до «табору матеріалістів». Одночасно велася робота щодо виявлення «ворожих елементів» у лавах тодішньої інтелігенції. Близько 200 її представників вислали за кордон, а до переважної більшості застосовувалися ідеологічний, політичний та адміністративний тиск і репресії.

Протягом 1920-30-х рр. багато і плідно працюють В. Юринець, В. Асмус, Р. Левик, Я. Розанов, С. Семківський та ін. Найпомітнішим явищем у духовному житті України цього періоду стала знаменита літературна дискусія, започаткована М. Хвильовим, та «українізація», натхненником якої став М. Скрипник.

Важливим осередком розвитку філософської думки у 1920-30-х рр. стала Західна Україна. Зокрема, *В'ячеслав Липинський* (1882 – 1931 рр.) – видатний український історик, політичний діяч, ідеолог українського консерватизму. У працях «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква», «Хам і Яфет» викладає свою філософію історії. Зміст історичного процесу вчений вбачає в боротьбі позитивних сил з силами деструктивними. Крім цього, історіософська концепція В. Липинського ґрунтується на такому тлумаченні суспільного життя, у якому діють ви-

ще і нижче, панівне і підлегле, випадкове і необхідне. Найважливішим державотворчим чинником, на його думку, є аристократія, яка, використовуючи свою освіченість, знання, здатна організувати суспільне життя. Ідеалом державного устрою України він вважав монархію.

Академічна філософська думка зосереджувалася переважно в товаристві, відомому як львівсько-варшавська школа. Домінантними напрямками філософських досліджень К. Айдукевича, Т. Котарбінського, Я. Лукасевича, К. Твардовського та інших членів цього товариства були логіка, психологія, теорія пізнання. Більшість членів львівсько-варшавської школи перебували на позиціях неопозитивізму, неокантианства, махізму та неотомізму. Загалом у Західній Україні поширеною була християнсько-католицька філософія, представниками якої стали А. Шептицький, Т. Галушинський, Й. Сліпий, М. Конрад, О. Бачинський, Г. Костельник та ін.

На цей час припадає пік творчості *Дмитра Донцова* (1883 – 1973 рр.), ідеолога українського націоналізму. Спочатку він захопився ідеями соціалізму, але в 1913 р. став на позиції українського націоналізму, спрямованого на відокремлення України від Росії. Ідеї української національної еліти викладені в його творах «Націоналізм» (1926 р.), «Хрестом і мечем» (1967 р.) та ін. Світоглядною основою політичних поглядів Д. Донцова є філософський волюнтаризм та ірраціоналізм, ірраціональна воля до життя та панування. Звідси його презирство до народу та прагнення до встановлення влади еліти, яку вважає найважливішим чинником історії, без якої не може впроваджуватися в життя жодна національна ідея, не зможе існувати нація.

На сучасному етапі розвитку української ідеї стає все більш актуальним повернення забутих імен вітчизняних дослідників, серед яких провідне місце займає видатний український ідеолог і мислитель ХХ ст. *Юрій Іванович Липа* (1900 – 1944 рр.). Юрій Липа прагнув до самостійності України, що чітко простежується в його трилогії: «Призначення України» (1938 р.), «Чорноморська доктрина» (1940 р.), «Розподіл Росії» (1941 р.). Ю. Липа навчався на юридичному факультеті у Новоросійському університеті, де в 1918 році записався до Одеської студентської сотні. Улітку 1919 року перевівся на юридичний факультет Кам'янець-Подільського університету. Під час Другої світової війни в 1944 році працював лікарем в курінному повстанському шпиталі в селі Іваники на Яворівщині, де був захоплений і страчений підрозділом

НКВС. Усе своє життя Юрій Іванович Липа як представник українського національного руху мріяв про суверенітет України. Німецький уряд вважав Ю. Липу одним із найбільших українських ідеологів-державників, а радянський – прагнув знищити як учасника українського національного руху опору. Творча спадщина Ю. Липи має надзвичайно важливе значення, та переповнена духом боротьби за українську національну ідею.

Нова сторінка в історії української філософії розгортається із середини 40-х років ХХ ст. Значну увагу зосереджено на підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті в 1944 р. відкривається філософський факультет і три кафедри – діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів.

Позитивні зміни в українській філософії на початку 60-х років значною мірою були пов'язані з діяльністю відомого філософа *Павла Копніна* (1922 – 1971 рр.), який у 1959 р. очолив кафедру філософії Київського університету, а в 1964 р. став ректором Інституту філософії Академії наук СРСР. Організувавши зі своїми першими учнями автономний колектив, він видає книгу «Логіка наукового дослідження» (1965 р.), яка стала своєрідним маніфестом філософської групи, відомої в Україні і у світі як київська філософська школа.

Філософські дослідження Копніна були зосереджені навколо проблем методології науки, логіки, форм і методів наукового пізнання. П. Копнін спрямував філософів не на вивчення незалежних від людини об'єктивних законів природи та суспільства, а на те, що залежить від людини, що засвоюється людиною в процесі осмислення світу. Він прагне досягнути природу наукового знання в контексті сукупного людського досвіду. Таким чином, під його егідою сформувався плідотворний філософський напрям: світоглядно-гуманістична проблематика, питання філософії культури, дослідження яких продовжено українськими філософами 1970-80-х років. Тоді ж відокремився й інший напрям, пов'язаний з історико-філософськими дослідженнями, осмисленням проблем людського буття. Школа філософа *Володимира Шинкарука* (1929 – 2001 рр.) досліджує проблеми діалектики, логіки та теорії пізнання, спираючись на німецьку класичну філософію. Велика група філософів – Микола Тарасенко, Олександр Яценко, Олексій Плахотний, Ігор Бичко та інші – зосередили увагу на проблемах людського буття.

Значна група філософів працює над питаннями історії філософії України. Були висунуті і вивчені нові актуальні проблеми – виникнення і функціонування світогляду, його зв'язок із науковим пізнанням, практикою, світоглядні аспекти категорій філософії та їх вплив на розвиток духовної культури, взаємодія між природою та людиною, людиною та суспільством.

Після здобуття Україною незалежності переважна частина професійних філософів брала участь у теоретичних і практичних процесах українського державотворення. Увагу дослідників привернули такі фундаментальні проблеми: шляхи етногенези та націогенези; шляхи, форми і методи духовного відродження; шляхи розбудови громадянського суспільства; демократичні засади суспільного життя; українська національна ідея; релігійна ситуація в Україні тощо.

5. ІСТОРІЯ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ДИСЦИПЛІН В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Становлення кафедри філософських дисциплін в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка починається з часу відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету в 1918 році.

Кам'янець-Подільський державний український університет був єдиним українським вищим навчальним закладом, що діяв безперервно у період Української народної республіки. Він розпочав свою роботу у складі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів. До професорсько-викладацького штату КПДУУ Для викладання філософських дисциплін були запрошені Антон Григорович Борис (лектор філософії, закінчив філософський факультет Львівського університету), Микола Матвійович Семенів (приват-доцент кафедри класичної філософії), Микола Михайлович Васильківський (приват-доцент по кафедрі філософії релігії богословського факультету, випускник Київської духовної академії), Іван Антонович Любарський (приват-доцент по кафедрі новогрецької мови богословського факультету, випускник Київської духовної академії) (Плахтій М. Філософсько-логічні студії у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1921 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія.* 665-666 (2013): 131-135).

Однак, у 20-ті-30-ті роки ХХ століття, в силу ідеологічних запитів, закладені традиції філософських курсів були поступово втрачені. З утворенням Інституту соціального виховання створюється як самостійна кафедра діалектичного матеріалізму, яка у 1939 р. була перейменована у кафедру марксизму-ленінізму. Остання об'єднувала довгі роки викладачів суспільно-економічних дисциплін і проіснувала в інституті аж до середини 70-х років ХХ століття.

Утворення незалежної української держави прискорило процес реформування вищої освіти. Враховуючи напрями, спеціальності підготовки студентів на факультетах, викладачами кафедри розробляються

навчальні програми з курсів: основи ведення соціального діалогу, філософські основи науки і сучасного журналістикознавства, філософські основи науки із соціальних комунікацій, філософія психології; екологічна етика, евристика; чинники успішного працевлаштування за фахом, філософія глобальних проблем сучасності.

У перше десятиріччя ХХІ ст. навчальний процес в університеті забезпечували 15 науково-педагогічних працівників кафедри. З них 11 штатних працівників: кандидати філософських наук, доценти В.Н. Рокачук, І.Й. Козак, І.П. Юришинець, А.К. Лубчинський, М.П. Плахтій, Т.В. Сулятицька, С.О. Ганаба, кандидати філософських наук В.С. Дудченко, С.О. Волковинський, викладачі Є.М. Великий, І.Г. Матицин; 4 сумісники: доктор філософських наук, професор І.М. Предборська, кандидат філософських наук, доценти М.В. Бевз, викладачі А.П. Гаврищук, Л.І. Тимофіїшина (Найчук А.В., Ганаба С.О., Сулятицька Т.В., Рокачук В.Н. Кафедра філософських дисциплін в системі гуманітарної освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2018. Том 25. С. 564-579).

З прийняттям Закону України «Про вищу освіту» у липні 2014 року, значно розширилася академічна автономія вузів. Зокрема, кожен заклад отримав право впроваджувати власні освітні та наукові програми. Як результат, з одного боку, розпочався процес розширення дисциплін професійного спрямування, з іншого, скорочення дисциплін загальної підготовки, що призвело до зміни кадрового складу кафедри. Відтак, у серпні 2020 року в результаті об'єднання двох структурних підрозділів історичного факультету: кафедри філософських дисциплін, кафедри політології та соціології було сформовано кафедру «Політології та філософії». Викладання філософських дисциплін забезпечують науково-педагогічні працівники: кандидат філософських наук, доцент А.В. Найчук, кандидат філософських наук, доцент М.П. Плахтій, кандидат філософських наук, доцент Т.В. Сулятицька, кандидат філософських наук, старший викладач В.Г. Чабанов.

Коло наукових проблем, якими займаються викладачі кафедри:

Проблематика функціонування держави в історичних моделях розвитку, філософія історії є сферою наукових інтересів Антона Віталійовича Найчука.

Інституалізація класичної логіки в Україні є предметом дослідження Маріанни Петрівни Плахтій. Висновки ґрунтовного дослідження знайшли своє відображення у монографії «Логіка в Україні у другій половині XIX-на початку XX століття: напрями розвитку: монографія» (2009 р.) <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5586>

Дослідженням закономірності розвитку філософської думки в Україні плідно займається Тетяна Василівна Сулятицька «Міжкультурна взаємодія в інформаційному суспільстві: комунікативний аспект» (2012 р.) <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/36006>

Наукові інтереси Василя Григоровича Чабанова пов'язані з проблематикою етнополітологічного поступу українського суспільства та формуванням, відтворенням і розвитком етнокультурної самобутності українців http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_11_68

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Проблема підготовки майбутніх спеціалістів в умовах швидкого зростання інформації є одним із найважливіших завдань вищої школи, а професійна самореалізація індивіда залежить не лише від його професійної компетентності та уміння адаптуватися, але й від навичок здійснювати самостійну пізнавальну діяльність. Варто зазначити, що самостійна робота є запланованою пізнавальною діяльністю, спрямованою на виконання творчих навчальних завдань різних видів, що виконуються самостійно з метою надбання знань, умінь та навичок. Здатність до самонавчання є однією з важливих передумов вивчення філософії та чинником, що сприяє формуванню навичок самостійної діяльності.

Самостійна робота студентів над матеріалом окремих тем передбачає:

- самостійне вивчення частини курсу шляхом конспектування лекцій, підручників, науково-методичної літератури;
- написання рефератів, доповідей;
- написання філософських есе;
- підготовка виступів на семінарських заняттях;
- конспектування фрагментів першоджерел і підготовка відповідей на запропоновані питання.

Як готуватись до семінарських занять?

У засвоєнні навчального матеріалу важливе місце посідають семінари – один з основних видів групових навчально-теоретичних і практичних занять студентів, що передбачають доповіді, з подальшим обговоренням у групі за заздалегідь запропонованим планом. Саме на семінарах систематизуються, розширюються й поглиблюються знання з основних питань курсу, формуються вміння самостійно мислити, аналізувати матеріал, виступати публічно, вести дискусію, переконувати, відстоювати особисту точку зору.

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так для групи в цілому, залежить від ретельності самостійної роботи слухачів.

Найпродуктивнішою вона є за такої послідовності:

- ознайомлення з темою та питаннями плану семінарського заняття.
- опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, джерелами та літературою, рекомендованою для підготовки до семінарського заняття.

Самостійна робота з літературою під час підготовки до семінарського заняття передбачає ведення записів, що розкривають зміст питань плану заняття. За формою вони можуть бути різними: розгорнутий план, виписки, тези, конспект тощо.

Розгорнутий план. Розгорнутим називається план, у якому перераховано не лише найважливіші питання твору, а й ті, що розвивають його основні ідеї. Щоб отримати розгорнутий план, кожен пункт простого плану поділяють на підпункти відповідно до змісту мікротемі.

Виписки. До виписок, як засобу фрагментарного запису роботи, що вивчається, звертаються тоді, коли немає потреби конспектувати весь текст. Виписки, як правило, містять цікаві та корисні для читання факти, цифри, вислови, хронологічні відомості. Їх роблять, коли читання спрямоване на пошук у літературі чогось нового з питань, які цікавлять дослідника. Особливостями цієї форми запису є її точність, компактність, зручність використання в подальшій роботі. Читаючи текст, доцільно відзначити олівцем відповідні його фрагменти, що згодом будуть виписані. Бажано навчитись виділяти в тексті найважливіше та найістотніше. Для цього, вивчаючи матеріал, потрібно час від часу ставити запитання: «Про що хоче сказати автор?»

Досить зручно робити виписки на картках, що мають стандартний розмір, а тому зручні для зберігання та використання. Їх легко класифікувати за окремими частинами своєї роботи, поповнювати, поєднувати на одній картці матеріал з одного питання, відібраний із різних джерел. Картки, як правило, містять інформацію лише з одного питання, а тому в них легко орієнтуватися.

Обов'язковою для запису на картці є інформація про:

- загальну проблему, якої стосується виписка та її зміст;
- конкретне вузьке питання, якому відповідає запис;
- повне бібліографічне посилання на джерело, з якого її зроблено та сторінку.

На картці варто робити й свої зауваження щодо змісту виписки, дату запису, номер теми, до якої вона робиться.

Тези – це стислий виклад основних положень тексту у формі твердження або заперечення. Тези є проміжним жанром між планом і конспектом. Їх складають після попереднього ознайомлення з текстом, під час повторного читання. У них здійснюють стислий виклад (без доказів, ілюстрацій, коментарів) основних положень доповіді, який має стверджувальний характер. Наявність тез дає можливість автору в будь-який час поновити в пам'яті доповідь і виголосити її.

Конспект – це одна із загальновідомих, широко поширених серед студентів форм записів. Конспектування є універсальною формою запису прочитаного; цей важливий процес роботи з книгою містить у собі елементи плану, тез і цитат. Перед початком конспектування варто скласти план роботи. Після цього, відповідно до пунктів плану, будують окремі частини конспекту. Добре складений конспект допомагає якомога краще зрозуміти й запам'ятати зміст книги або статті, щоб потім, читаючи записи, легко відтворити перебіг думок і міркувань автора. Тому конспект має бути стислим і послідовним, без зайвих подробиць. Власні думки, критичні зауваження, пояснення та доповнення, які виникають у процесі конспектування варто відзначати на полях, підкреслювати. Наочність розташування записів на сторінці досягають шляхом використання інтервалів між смисловими частинами тексту, виділення заголовків, підзаголовків тощо. Конспектування – це не механічне списування окремих фрагментів книжки, а творчий процес і кожен, добирає ту інформацію яка, на його думку найбільш важлива. Правильне конспектування привчає до наукового стилю викладу матеріалу.

У практиці найбільшого поширення знайшли такі три основні типи конспектів: систематичний, тематичний і вільний. Складання систематичного конспекту передбачає: попереднє читання тексту з олівцем;

повторне читання з поділом на мікротеми; осмислення змісту кожної мікротеми та складання загального плану; формування тез; добирання доказів, аргументів; оформлення записів. Якщо під час конспектування не дотримуватись послідовності авторського викладу, а уважно перечитавши весь текст, осмислити і перебудувати його згідно зі своїм планом, то отримаємо конспект, написаний «своїми словами».

Тему, для вивчення та висвітлення якої необхідно законспектувати декілька джерел, називають тематичною. Її розпочинають з розроблення логічного плану теми. Після цього «сортують» інформацію відповідно до пунктів плану, об'єднують та узагальнюють отримані матеріали, оформляють цілісний текст.

Виступ. Підготовка до вступу полягає перш за все в читанні, обмірковуванні прочитаного з теми та виписуванні того, що є цікавим і потрібним, конспектування книг і статей. Після цього здійснюють оформлення тексту виступу та його критичне редагування. Усний текст завжди сприймається важче, ніж написаний. Адже слухач не має змоги повернутися назад, ще раз переглянути незрозумілі місця або ж подивитися у словник, щоб з'ясувати значення незрозумілого слова.

Підготовлений текст доповіді через деякий час варто перечитати знов, що сприятиме остаточному формуванню думок, відшліфуванню окремих місць тексту, пригадуванню нових прикладів тощо. Варто дати причитати текст сторонній людині, після чого з'ясувати, що в ньому незрозуміле, як сприймається текст. За необхідності, додати потрібні пояснення і доповнення, вилучити із тексту речення, які не несуть важливої інформації. Щоб контактувати із слухачами, доповідач має час від часу відводити погляд від записів. Для цього доповідач завчасно виділяє в тексті ті місця, які буде переказувати.

Структура виступу: вступ, розкриття основного змісту запитання, висновки та узагальнення.

Відповідь повинна бути чіткою, логічною та аргументованою. Після того, як доповідач висвітлить питання, заслуховують доповнення. Роботу на семінарських заняттях оцінюють за 12-бальною шкалою.

Як написати есе?

Есе – це особливий жанр філософської, літературно-критичної, історикобіографічної прози. Есе – це прозаїчний твір невеликого обсягу та вільної композиції, що висловлює індивідуальні враження й міркування з конкретного питання, які свідомо не претендують на повне або вичерпне трактування предмета.

Філософське есе – це ваші особисті роздуми щодо фундаментальних філософсько-світоглядних проблем, які лежать в основі життєвого світу особистості: добра і зла, свободи, сенсу життя, щастя тощо. Робота над есе дає можливість перевірити свої літературні здібності. Ваше завдання: написати твір на обрану вами тему, продемонструвавши власне бачення та ставлення до написаного, знайти точки перетину цієї проблематики з власним життєвим і духовним досвідом – досвідом ваших переживань і роздумів.

Як написати реферат?

Реферат, на відміну від есе, має більш «академічний» характер і передбачає логічно-послідовний, аргументований, систематизований, такий, що спирається на знання відповідної літератури, виклад матеріалу. Реферат – це письмова форма доповіді на певну тему, зміст лише повідомляє про щось, а не переконує в чомусь; інформативне видання, яке визначає короткий виклад змісту дослідження.

Передусім необхідно продумати план реферату. За своєю важливістю, складання плану – це половина вашої роботи над рефератом.

У вступі варто обґрунтувати актуальність обраної теми, продемонструвати ступінь її розробленості, чітко окреслити завдання дослідження. Основна частина зазвичай складається із 2-3 розділів, у яких варто подати короткі біографічні відомості про мислителя, передати зміст його головних ідей, вказати їх актуальність та розглянути різноманітні підходи до вирішення філософських проблем. Крім основної частини, у плані реферату обов'язково повинні бути висновки – результати осмислення проблеми. Наприкінці реферату подають список використаної літератури.

Основні етапи підготовки реферату:

- Вибір теми із переліку, запропонованого викладачем. За бажанням, студент може сам запропонувати оригінальну тему в межах програми курсу.
- Пошук і вивчення літератури, її конспектування або ж виписування окремих положень.
- Систематизація зібраної інформації.
- Формування мети та завдань роботи, складання плану та відповідно до нього, виклад тез, наведених у першоджерелах, добирання і запис їх достовірності.
- Узагальнення опрацьованого матеріалу й з'ясування перспектив подальшого дослідження.

Текст реферату (15-20 сторінок (0,9-1,4 авт. арк.)) оформляють за структурою:

- титульна сторінка;
- простий план або зміст;
- вступ, у якому обґрунтовують актуальність теми, її практичне значення, мета й конкретні завдання роботи;
- основна частина 2-3 розділи. Кожен розділ нумерують. Він має свою назву. У розділах здійснюють огляд літератури з обраної теми, висловлюють власні міркування щодо неї. В основній частині обов'язково мають бути покликання на джерела, елементи аналізу та систематизації запропонованих шляхів вирішення певної проблеми;
- висновки, у яких підсумовують виконану роботу згідно з визначеними завданнями;
- список використаних джерел, у якому містяться опрацьовані джерела з дотриманням усіх необхідних вимог.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Тема 1. ФІЛОСОФІЯ ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ТИП ЗНАНЬ

Ключові поняття та терміни: світогляд, релігія, віра, знання, міф, міфологія, філософія, цінності, переконання, людина, рефлексія, методологія, матеріалізм, ідеалізм.

План

1. Сутність і структура світогляду. Основні компоненти та рівні світогляду.
2. Дофілософські типи світогляду.
3. Особливості філософського знання. Основне питання філософії. Структура філософського знання.
4. Філософія і наука.
5. Роль філософії в житті суспільства та особистості.

Питання для обговорення

1. Термін «філософія» перекладається із старогрецької як «любов до мудрості». У чому, на ваш погляд, полягає різниця між поняттями «знання» і «мудрість»? А що ж додає мудрості?
2. Що ви очікуєте від вивчення філософії?
3. Які проблеми людського існування називають вічними? Як вирішите ці питання ви?
4. Поміркуйте над виразом: «Філософія є формою духовної діяльності людини».
5. Охарактеризуйте структуру філософського знання.
6. Проаналізуйте взаємозв'язок філософії та культури.
7. В яких життєвих ситуаціях людина найчастіше стикається із світоглядними питаннями?
8. Як формувався ваш світогляд? Які компоненти у ньому ви хочете розвинути?
9. Чому філософія не є наукою?
10. Що таке «синкретизм» і для якого періоду він найбільш характерний?

Тематика філософських есе

1. Мудрість – це ...
2. Матеріалізм чи ідеалізм: що я обираю?
3. Філософія – це не для мене, тому що...
4. Який сенс мого життя?
5. Від чого залежить мій світогляд?
6. «Наука – це те, що Ви знаєте, філософія – те, чого не знаєте» (Бертран Рассел).
7. «Філософія допомагає залишитись людиною за будь-яких екстремальних обставин» (Л. А. Сенека).

Рекомендована література

1. Сутність і структура світогляду. Основні компоненти та рівні світогляду.

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 9-15.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 12-17.
3. Пазенок В. С. Філософія Навчальні посібники. Київ : Академвидав, 2008. С. 6-9.

2. Дофілософські типи світогляду.

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В.Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 12-15.
2. Кремень В. Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 17-22.
3. Пазенок В.С. Філософія Навчальні посібники. Київ : Академвидав, 2008. С. 9-18.

3. Особливості філософського знання. Основне питання філософії. Структура філософського знання.

1. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. Філософія [Текст] : навч. посібник. Київ : Вікар, 2010. С.15-21

2. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С.20-31.

4. Філософія і наука.

1. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник для студ. вищих закл. освіти III-IV рівнів акредитації. Львів : Магнолія-2006, 2009. С. 30-34
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 22-25.

5. Роль філософії у житті суспільства та особистості.

1. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. Філософія [Текст] : навч. посібник. Київ : Вікар, 2010. С. 21-24.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2

Тема 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Ключові поняття та терміни: сансара, карма, брахман-атман, дао, інь і янь, космоцентризм, логос, субстанція, атомізм, ейдос, софістика, маєвтика, кініки, гедонізм, апорія, стоїцизм, епікуреїзм, скептицизм, буття, категорії.

План

1. Світоглядні ідеї та філософські школи Стародавнього Китаю.
2. Ортодоксальні та неортодоксальні школи Індії. Буддизм.
3. Етапи розвитку античної філософії. Натурфілософські школи досократівського періоду.
4. Класичний період розвитку античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель).
5. Філософія елліністичного періоду (кініки, стоїки, скептики, епікурейці).

Питання для обговорення

1. У якій зі шкіл ідеалом людини є «шляхетна людина»?
2. Якою є «досконаломудра» людина в давньокитайській філософії?
3. У якому із напрямів східної філософії розглядають поняття сансари та нірвани? Чи є між ними взаємозв'язок?
4. Які, на вашу думку, причини світового поширення та авторитету буддизму як однієї із трьох Світових релігій? Порівняйте тези буддизму із засадами християнського аскетизму.
5. Яка антична школа стверджувала, що все складається з атомів?
6. Хто з античних філософів є автором концепції ідеальної держави?
7. У чому особливість сократівського методу маєвтики?
8. Яке значення «Золотого правила» Конфуція для суспільства?
9. Кому належить вислів «Людина – міра усіх речей»?
10. У чому суть першої ідеалістичної системи античності?
11. «Платон мені друг, але істина дорожча». Кому належить цей вислів? Про що він свідчить?
12. Закінчіть та поясніть вислів: «Я знаю, що я нічого не знаю ....»

Тематика філософських есе

1. Софістика сьогодні.
2. Епікурейці чи стоїки, що б я обрав?
3. Сократ, Платон чи Аристотель, – якого вчителя обрав би я!
4. «Знищення одного є народженням іншого» (Аристотель).

Рекомендована література

1. Світоглядні ідеї та філософські школи Стародавнього Китаю.

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 60-67.
2. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. С. 50-56.

2. Ортодоксальні та неортодоксальні школи Індії. Буддизм.

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 51-60.

3. Етапи розвитку античної філософії. Натурфілософські школи досократівського періоду.

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. С. 57-64.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 77-91.
3. Ярошовець В. І. Філософія як історія філософії [Текст] : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 30-38.

4. Класичний період розвитку античної філософії (Сократ, Платон, Аристотель).

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. С. 64-70.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 92-103.

3. Ярошовець В. І. Філософія як історія філософії [Текст] : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 42-48.

5. Філософія елліністичного періоду (кініки, стоїки , скептики, епікурейці).

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2001. С. 70-72.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 108-112.
3. Ярошовець В. І. Філософія як історія філософії [Текст] : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. С. 51-60.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3

Тема 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Ключові поняття та терміни: апологетика, патристика, схоластика, теоцентризм, томізм, креаціонізм, номіналізм, реалізм, універсалії, пантеїзм, геліоцентризм, гуманізм, антропоцентризм, геоцентризм.

План

1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії.
2. Періоди апологетики, патристики та схоластики. Номіналісти та реалісти. (К. Тертулліан, А. Августин, Ф. Аквінський, П. Абеляр).
3. Ідейний зміст світогляду Ренесансу та особливості італійського Відродження.
4. Ідеологія Реформації (Лютер, Кальвін, Цвінглі).
5. Розвиток натурфілософських вчень епохи Відродження (М. Кузанський, Дж. Бруно, Г. Галілей).

Питання для обговорення

1. Як вирішувалось питання віри та розуму в Середньовіччі?
2. У який з періодів Середньовіччя відбувався захист християнських учень від критики античних філософів?
3. Що таке пантеїзм і яка його роль у формуванні засад новоєвропейської науки?
4. Кого із філософів називають «батьком середньовічної схоластики» і чому?
5. Назвіть характерні ознаки гуманізму. Що цей термін означав у XV столітті?
6. Проаналізуйте тезу: «Вірую, бо це абсурдно».
7. Які суттєві відмінності християнського антропоцентризму та антропоцентризму в епоху Відродження?
8. Кому належить теорія тотожності абсолютного максимуму та абсолютного мінімуму?
9. Ф. Аквінський запропонував п'ять доказів буття Бога:

- ✓ «Оскільки все в світі рухається, то має бути «першодвигун» або «першопоштовх» руху – Бог».
- ✓ «Усі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричиною усього є Бог».
- ✓ «Усе в світі існує не випадково, а з необхідністю. Ця необхідність – Бог».
- ✓ «Усі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог».
- ✓ «У природі все має певний сенс, доцільність свого існування. А отже, повинна існувати «остання» і головна ціль – Бог». Чи переконливі вони для вас? Обґрунтуйте.

Тематика філософських есе

1. Томізм і неотомізм: чи повинна змінюватись релігія?
2. Як співіснують у моєму світогляді віра та знання?
3. Ставлення до жінки в епоху Середньовіччя та Відродження.
4. «А вона таки крутиться!» (Дж. Бруно).

Рекомендована література

1. Релігійний характер середньовічного світогляду і філософії.

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 128-131.
2. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 75-76.
3. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник для студ. вищих закл. освіти III-IV рівнів акредитації Львів : Магнолія-2006, 2009. С. 81-86.

2. Періоди апологетики, патристики і схоластики.

Номіналісти та реалісти (К. Тертуліан, А. Августин, Ф. Аквінський, П. Абеляр).

1. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник для студ. вищих закл. освіти III-IV рівнів акредитації Львів : Магнолія-2006, 2009. С. 86-99.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 134-145.

3. Ідейний зміст світогляду Ренесансу та особливості італійського Відродження.

1. Петрушенко В.Л. Філософія : підручник для студ. вищих закл. освіти III-IV рівнів акредитації Львів : Магнолія-2006, 2009. С. 101-103.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 156-160.

4. Ідеологія Реформації (Лютер, Кальвін, Цвінглі).

1. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 52-54.

5. Розвиток натурфілософських вчень епохи Відродження (М. Кузанський, Дж. Бруно, Г. Галілей).

1. Петрушенко В. Л. Філософія : підручник для студ. вищих закл. освіти III-IV рівнів акредитації. Львів : Магнолія-2006, 2009. С. 109-114.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 152-156.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4

Тема 4. ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Ключові поняття та терміни: раціоналізм, емпіризм, наука, деїзм, абсолютна ідея, індукція, дедукція, апіорний, категоричний імператив, антиномія, трансцендентальний, «річ-у-собі», діалектика.

План

1. Філософія Нового часу. Раціоналізм та емпіризм.
2. Проблема людини у філософії Просвітництва (Ж. Ламетрі, Ж.-Ж. Руссо).
3. І. Кант – фундатор німецької класичної філософії. Його основні ідеї.
4. Філософські погляди Г. Гегеля.
5. Антропологічний принцип Л. Фейєрбаха.

Питання для обговорення

1. Хто автор вислову: «Я мислю, отже я існую»? Прокоментуйте думку автора.
2. «Бути – означає бути сприйнятим» (Дж. Берклі). Поясніть суб'єктивно ідеалістичний характер цієї тези.
3. Назвіть ім'я представника німецької класичної філософії, який обґрунтував усі окреслення світобудови з огляду на діяльність «абсолютної ідеї»?
4. У чому суть релігійно-філософського вчення «деїзм», яке його значення у історії філософії?
5. Що, на думку Г. Гегеля, є причиною руху та розвитку?
6. Сформулюйте «категоричний імператив» І. Канта. Схарактеризуйте його моральні та правові аспекти.
7. Чому І. Кант є агностиком?
8. Який напрям у філософії Нового часу підтримував цю тезу: «Найкращим із доведень є досвід, якщо він ґрунтується на експерименті»?

9. Для якого з періодів західноєвропейської класичної філософії характерні ідеї історичного прогресу, удосконалення суспільства через освіту та виховання?
10. За що Л. Фейєрбах критикував Г. Гегеля?

Тематика філософських есе

1. «Річ у собі» та «річ для нас» (феномени та ноумени): чи підтримую я І. Канта?
2. Теорія розвитку у формі «теза – антитеза – синтез» у моєму житті.
3. «Все дійсне – розумне, все розумне – дійсне» (Г. Гегель).
4. І. Кант – ригорист, а я?
5. «Людина людині Бог» (Л. Фейєрбах).

Рекомендована література

1. Філософія Нового часу. Раціоналізм та емпіризм.

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 164-182.
2. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 87-109.

2. Проблема людини в філософії Просвітництва (Ж. Ламетрі, Ж.-Ж. Руссо).

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 182-185.

3. Кант – фундатор німецької класичної філософії. Його основні ідеї.

1. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 202-207.

4. Філософські погляди Г. Гегеля.

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 127-134.

2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 214-220.

5. Антропологічний принцип Л. Фейєрбаха.

1. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 134-135.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції [Текст] : підручник. Київ : Книга, 2005. С. 220-223.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема 5. СУЧАСНА ЗАХІДНА ФІЛОСОФІЯ

Ключові поняття та терміни: «філософія життя», феноменологія, ірраціоналізм, волюнтаризм, тотальність, екзистенціалізм, несвідоме, герменевтика, сцієнтизм, верифікація, парадигма, архетип, позитивізм, структуралізм.

План

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості.
2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше).
3. Психоаналітична філософія: фрейдизм і неофрейдизм.
4. Екзистенціалізм.
5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії.
6. Феноменологія та герменевтика.

Питання для обговорення

1. Чому А. Шопенгауера вважають засновником некласичної філософії?
2. Що таке «екзистенція»?
3. Що вирізняє класичну і некласичну філософію?
4. У чому полягає «бунт проти розуму» в сучасній філософії?
5. Яким було ставлення Ф. Ніцше до християнства? За що Ф. Ніцше піддавав критиці християнську мораль?
6. Як пояснював причини кризи культури Ф. Ніцше?
7. Яку переоцінку цінностей зробив Ф. Ніцше?
8. Що означає термін «сублімація» в З. Фрейда?
9. У чому полягають особливості позитивістського напрямку у філософії?
10. Назвіть основні етапи розвитку позитивізму та основних представників кожного з них.
11. У чому полягає принцип верифікації?
12. Кому належить цей вислів та що він означає: «Людина народжена бути вільною, приречена на свободу»?

Тематика філософських есе

1. Свобода як умова розвитку науки.
2. «Хто не любить самотності, той не любить свободи, бо лише наодинці можна бути вільним» (А. Шопенгауер).
3. Ваше ставлення до концепції культури та історії О. Шпенглера.
4. Чинники, що спричинили вияви особливостей філософії у ХХ столітті.
5. «Людина є тим, чим вона хоче бути» (Ж.-П. Сартр).
6. Свобода – це всездозволеність чи відповідальність?

Рекомендована література

1. Виникнення сучасної філософії та її особливості.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 130-132.
2. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 417-427.
3. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 5-14.
4. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 113-114.

2. «Філософія життя» (Ф. Ніцше).

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 143-150.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 219-227.
3. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2008. С. 174-184.
4. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 196-204.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 114-117.

3. Психоаналітична філософія: фрейдизм та неофрейдизм.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 150-153.
2. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 490-500.
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 233-240.
4. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 363-371.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 117-121.
6. Філософія : підручник для вищої школи. Харків : Прапор, 2004. С. 191-194.

4. Екзистенціалізм.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 150-162.
2. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 457-478.
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 248-265.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 191-201.
5. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 424-423.
6. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 121-123.

5. Сучасна «філософія науки»: позитивістський напрям у філософії.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 137-143.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 227-232

3. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 143-162.
4. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 15-42.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 123-127.

6. Феноменологія і герменевтика.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 150-162.
2. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 450-457; 500-546.
3. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 266-275.
4. Татаркевич В. Історія філософії: Т. 3: Філософія ХІХ століття і новітня. Львів : Свічадо, 1999. С. 260-273.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 127-130.
6. Філософія : підручник для вищої школи. Харків : Прапор, 2004. С. 194-196.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Тема 6. УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ (Самостійне опрацювання)

Ключові поняття та терміни: кордоцентризм, соборність, усеєдність, есхатологія, серце, щастя, мораль, «споріднена праця», виховання, макрокосм, нерівність, дух, традиції.

План

1. Особливості української філософської думки та основні періоди її розвитку.
2. Філософія Київської Русі.
3. Гуманістичні ідеї у філософській думці України (XV-XVI ст.).
4. Філософія Києво-Могилянської академії та її внесок у розвиток професійної філософії в Україні.
5. Філософія Г. Сковороди.
6. Філософія в Україні XIX-XX ст.
7. Філософія української національної ідеї (В. Липинський, Д. Донцов).

Питання для обговорення

1. Які особливості та характерні риси української філософії?
2. Які проблеми цікавили філософів Київської Русі?
3. Основні ідеї філософії Р. Оріховського.
4. Розкрийте особливості філософських курсів Києво-Могилянської академії.
5. Чому Г. Сковороду називали українським Сократом?
6. Коли вперше виникає професійна філософія в Україні?
7. Який навчальний заклад на теренах України був першим вищим навчальним закладом?
8. У чому суть «філософії серця» П. Юркевича?
9. Дайте характеристику розвитку філософської думки в Україні періоду романтизму.
10. Які філософські проблеми були в центрі української філософії в XIX ст.?
11. Що таке національна філософія?

Тематика філософських есе

1. «Світ ловив мене, але не спіймав» (Г. Сковорода).
2. Людина – істота духовна.
3. Мудрість і знання у філософії Київської Русі.
4. Як я розумію націоналізм?
5. Г. Сковорода – український Сократ.
6. Яке значення для Вас має вивчення української філософії?
7. Щаслива людина та, яка займається улюбленою справою.

Рекомендована література

1. Особливості української філософської думки та основні періоди її розвитку.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 174-181.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 325-357.
3. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 201-240.
4. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 82-85.
5. Філософія : підручник для вищої школи. Харків : Прапор, 2004. С. 194-196.

2. Філософія Київської Русі.

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 181-185.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 326-330.
3. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 17-71.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 201-215.

5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 85-89.

3. Гуманістичні ідеї у філософській думці України (XV-XVI ст.).

1. Бондаревич І. М. Філософія : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2013. С. 185-189.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 326-330.
3. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 71-91.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 215-225.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 89-94.

4. Філософія Києво-Могилянської академії та її вклад у розвиток професійної філософії в Україні.

1. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 349-360.
2. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 200-251.
3. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 230-240.
4. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 94-102.

Філософія Г. Сковороди.

1. Волинка Г. І., Гусев В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 360-368.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 334-339.

3. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 251-265.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 225-230.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 102-105.

Філософія в Україні XIX-XX ст.

1. Волинка Г. І., Гусєв В. І., Огородник І. В., Федів Ю. О. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика : підручник. Київ : Вища шк., 1999. С. 546-609.
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: Логос, Софія, Розум : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Книга, 2006. С. 346-351.
3. Огородник І. В., Огородник В. В. Історія філософської думки в Україні. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вища шк. : Т-во «Знання», КОО, 1999. С. 353-388.
4. Причепій Є. М., Черній А. М., Гвоздецький В. Д. Філософія [Текст] : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. С. 240-253.
5. Сілаєва Т. О. Філософія : навчальний посібник. Тернопіль : Астон, 2008. С. 105-113.

ПИТАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Дайте визначення філософії.
2. Одна з форм суспільної свідомості – сукупність духовних уявлень, заснованих на вірі в надприродні сили, а також відповідна поведінка та дії.
3. Що об'єднує міф з філософією?
4. Спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя.
5. У якому з напрямів філософії визнається первинність матерії відносно свідомості, духу?
6. Що вивчає філософська антропологія?
7. У чому суть ідеалістичної філософії?
8. Головні відмінності філософії від науки.
9. Учення, що досліджує позафізичні, незмінні, надійні підстави сущого.
10. У якому з розділів філософії основним є поняття «істини»?
11. Назвіть основу світу, згідно з ученням Демокрита.
12. Якою є основна проблематика конфуціанства?
13. Хто засновником даосизму?
14. У якому з напрямів східної філософії стверджують, що життя – це страждання?
15. У якій зі шкіл проголошують моральний ідеал «досконаломудрої людини»?
16. Античний філософ, який стверджував: «Я знаю лише те, що я нічого не знаю».
17. Що є основою речей за Платоном?
18. Основні школи елліністичного періоду античної філософії.
19. Хто автор вислову: «Усе тече, усе змінюється, і не можна двічі увійти до однієї і тієї ж річки»?
20. Кому з античних філософів належить метод маєвтики?
21. Хто автор вислову: «Вірую, бо це абсурдно»?
22. У який період історії філософії виникла проблема «подвійної істини»?
23. Засновник філософії томізму.
24. Укажіть філософів періоду Середньовіччя?
25. Яка з названих проблем стала причиною суперечок між номіналістами та реалістами в середньовічній філософії?

26. Періоди середньовічної філософії.
27. Головна особливість філософії епохи Відродження.
28. У чому суть ідеї пантеїзму?
29. Ідеологи протестантизму в період північного Відродження.
30. До якої ідейної позиції належали погляди Дж. Бруно?
31. Мислитель, який вважав, що від народження мозок людини є «чистою дошкою», тобто в ньому немає нічого, крім простої здатності бути органом пізнання і мислення.
32. Філософ, який стверджував, що емпіричний досвід має мінливий, нестійкий характер, а за допомогою відчуттів людина сприймає світ залежно від обставин, і тому надії варто покладати на розум.
33. Головна проблема філософії Нового Часу.
34. Хто є автором категоричного імперативу?
35. Філософ, який відстоював тезу про множинність субстанцій.
36. Хто автор вислову: «Я мислю, отже я існую»?
37. Як Г. Гегель називав свою філософську систему?
38. Яким терміном І. Кант позначив «суть»?
39. Філософське вчення Л. Фейєрбаха.
40. Хто з філософів трактував дійсність як розвиток «абсолютного духу»?
41. Структура людської психіки, яку запропонував З. Фрейд.
42. Кому з філософів належить ідея «переоцінки цінностей» європейської культури?
43. Хто автор творів «Так говорив Заратустра», «Антихристиянин»?
44. До якого напрямку сучасної філософії належать А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс?
45. Учення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання – інтуїція, почуття.
46. Проблема сенсу життя є однією з головних питань якого напрямку сучасної філософії.
47. Хто з мислителів вважав найважливішим мотивом життєдіяльності особистості «волю до влади»?
48. Хто засновник позитивізму?
49. Автор основних принципів феноменології.
50. Проблема свободи у філософії Ж.-П. Сартра.
51. Антеїзм, як прикметна риса філософської думки України.

52. Кому з давньоруських мислителів належить твір «Слово про закон та благодать»?
53. Автор праці «Серце та його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого».
54. Назвіть засновника української традиції «філософії серця».
55. Складники філософської концепції Г. Сковороди.
56. Концепція кордоцентризму.
57. Автор вчення про ноосферу.
58. Хто з названих філософів продовжив традицію «філософії серця», яку започаткував Г. Сковорода?
59. Вітчизняний дослідник проблеми взаємозв'язку мови та мислення, автор праці «Думка та мова».
60. Прибічник теорії інтегрального націоналізму.
61. Що досліджує онтологія?
62. Концепції щодо кількості субстанцій, що існують.
63. Яке розуміння субстанції в ідеалізмі?
64. У якому з філософських напрямів визнають існування множини вихідних основ і начал буття?
65. Спосіб існування матерії.
66. Найвища форма руху матерії.
67. Розкрийте сутність поняття часу.
68. Розкрийте сутність поняття простору.
69. Основні форми буття.
70. Що таке «соціально-організована матерія»?
71. У якому з філософських напрямів свідомість розглядають як властивість високоорганізованої матерії?
72. Що притаманно людській свідомості?
73. У чому унікальність кожної національної мови?
74. Суб'єктивний образ об'єктивного світу.
75. Естетична свідомість.
76. Форми відображення залежно від типів матеріальних систем.
77. Правова свідомість.
78. Свідомість у розумінні вульгарних матеріалістів.
79. Як розуміли свідомість представники гілозоїзму?
80. Форми чуттєвого пізнання дійсності.
81. Головне питання гносеології.
82. Розкрийте сутність поняття пізнання.

83. Емпіричні методи пізнання.
84. Істина, яка відображає предмет в повному об'ємі.
85. Учення, згідно з яким джерела і критерій знання – розум.
86. Автор твердження «Душа людини від природи є «чистою дошкою» (tabula rasa), на якій чуттєвий досвід малює свої візерунки».
87. Закон заперечення заперечення Г. Гегеля.
88. Агностицизм.
89. Що є основою пізнання та її рушійною силою?
90. Як у сучасній теорії пізнання сприймається суб'єкт пізнання.
91. Діалектика як філософський метод.
92. Філософ, засновник античної діалектики.
93. Основний критерій істини.
94. Предмет вивчення філософської антропології.
95. Хто така людина (за Декартом)?
96. Трудова теорія про визначальні чинники антропогенезу.
97. Кому належить визначення «Людина – це міра всіх речей...»?
98. Що позначає поняття антропосоціогенез?
99. У чому К. Маркс бачить сутність людини?
100. Предмет вивчення соціальної філософії.
101. Учення про ноосферу.
102. Поняття «друга природа».
103. Укажіть термін для позначення процесу входження індивіда в суспільство та культуру, а також процес освоєння соціокультурного простору.
104. Укажіть найбільш повне визначення поняття «суспільство».
105. Суспільна свідомість, її форми.
106. Моральна свідомість.
107. Форми раціонального пізнання дійсності.
108. Чим особлива «жива матерія»?
109. Хто зі стародавніх філософів уперше використовує поняття «філософія»?
110. Яка з форм світогляду є історично найпершою?
111. Який античний мислитель уперше в історії філософії класифікував науки?
112. Яке начало, згідно з ученням Аристотеля, активне?
113. Філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у світ.

114. Що досліджує герменевтика?
115. Кого з філософів вважають засновником феноменології?
116. Що таке екзистенція?
117. Який із типів цивілізації формується в наш час?
118. Що є причиною розвитку в діалектиці?
119. Яку назву має метод, розроблений З. Фрейдом?
120. Закон діалектики, що вказує на напрям, форму та результат процесу розвитку.
121. Що є предметом етики?
122. Які завдання етики в сучасних умовах?
123. Чи належать категорії етики добро і зло до провідних понять моральної свідомості?
124. Які види професійної етики Вам відомі?
125. Моральна культура спілкування та етикет.
126. Які категорії є складниками структури моральної свідомості?
127. Чи простежуються в пам'ятках книжності Київської Русі етичні ідеї?
128. У чому сенс морального вчинку?
129. У якому столітті термін «естетика» увійшов до науки?
130. Хто із філософів розумів прекрасне як «вічну ідею», яка відбивається, втілюється в конкретних речах?
131. Як називались розрахунки такого співвідношення між частинами, наприклад, людського тіла або архітектурної споруди, дотримання якого під час зображення або будівництва (споруди) забезпечило б їх досконалість?
132. Який німецький філософ вперше застосував слово «естетика»?
133. Укажіть протилежну категорію до категорії «низьке».
134. Яка з категорій естетики є найбільш загальною?
135. Як називається один із головних принципів, на якому ґрунтується класичне мистецтво, котрий полягає в специфічному і різноманітному наслідуванні явищ природи і соціальної дійсності?
136. Хто з античних філософів увів поняття мімезису як обґрунтування основного принципу творчої діяльності митця?
137. Фовізм, кубізм, абстрактне мистецтво, експресіонізм, супрематизм, дадаїзм, конструктивізм, футуризм – це основні напрями якого періоду розвитку мистецтва?

138. Протилежність до категорії «прекрасного», у якій заперечується гармонія, міра та досконалість?
139. Як трактують поняття «Естетичний ідеал»?
140. Чи існує зв'язок між міфом, ритуалом і культурою?
141. Що є предметом філософії культури?
142. Які завдання реалізує філософія культури?
143. Хто автор теорії «зіткнення цивілізацій»?
144. Які цінності належать до загальнолюдських?
145. Коли вияв національної культури стає надбанням світової?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Структура і типологія світогляду. Роль світогляду в житті людини.
2. Філософія, релігія та мистецтво як форми людського освоєння світу.
3. Сучасна оцінка вихідних філософських ідей буддизму.
4. Сучасна оцінка основних ідей конфуціанства.
5. Основне питання філософії. Принципи класифікації філософських напрямків.
6. Антична філософія як виток сучасної європейської цивілізації.
7. Здобутки філософських шкіл пізньої античної філософії.
8. Вплив античної філософії на розвиток української філософської думки та культури.
9. Вплив ідей візантійської патристики на культуру Київської Русі.
10. Пантеїзм, як специфічна риса філософії Відродження.
11. Боротьба сенсуалізму та раціоналізму у філософії Нового часу.
12. Тлумачення пізнання у філософії Нового часу.
13. Філософські ідеї європейського Просвітництва та їх сучасне значення.
14. Філософські погляди Т. Гоббса та Дж. Локка на природу та походження держави.
15. Суб'єктивний ідеалізм Фіхте.
16. Соціально-демократичні (І. Франко) та ліберально-демократичні (М. Драгоманов) тенденції в поглядах на суспільний розвиток.
17. Марксистське трактування суспільства та антропосоціогенезу людини. Зміст матеріалістичного розуміння історії.
18. Соціальні та наукові передумови філософії життя. Ірраціональний волюнтаризм А. Шопенгауера.
19. Класична і неklasична європейська філософія: їх взаємні переваги та недоліки.
20. Вплив філософії життя на неklasичну філософію.
21. Неофрейдизм. Тенденції його розвитку у ХХ столітті.
22. Персоналізм як напрям філософії ХХ століття.
23. Провідні напрями релігійної філософії ХХ століття.
24. Вплив екзистенціалізму на культуру та мистецтво сьогодення.
25. Сучасна релігійно-філософська доктрина протестантизму.
26. Еволюціонізм Тейяра де Шардена.

27. Роль православних братств та братських шкіл у розвитку філософії та освіти в Україні.
28. Духовні пошуки І. Вишенського.
29. Філософсько-світоглядні ідеї Т. Шевченка.
30. Розвиток філософії в українській діаспорі у ХХ ст.
31. Значення проблеми буття для філософії.
32. Свідомість і мова.
33. Суспільство та природа, історичні типи їх взаємодії.
34. Соціальна структура сучасного суспільства.
35. Політична система суспільства та її структура.
36. Держава-ядро політичної системи суспільства.
37. Основні аспекти проблеми свободи в етичних поглядах Л. Українки.
38. Поняття морального обов'язку в етиці І. Франка.
39. Толерантність і повага як виміри людського спілкування.
40. Головні парадигми осягнення прекрасного в історії естетичної думки.
41. Шляхи розвитку мистецтва в культурі ХХ та ХХІ ст.
42. Жанри сучасного кіномистецтва.
43. Романтична філософія культури (Й-Г. Гердера).
44. Феноменологічна концепція кризи культури.
45. Криза як забуття життєсвіту (Е. Гуссерль).
46. Культура і цивілізація в концепції О. Шпенглера.
47. Ніцше про аполлонівське та діонісійське начала в європейській культурі.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Філософія та світогляд. Структура світогляду.
2. Розкрийте сутність міфологічного і релігійного світогляду та їх відмінність від філософського світогляду.
3. Особливості та структура філософського знання.
4. Філософія і наука. Філософська рефлексія.
5. Філософія Стародавньої Індії. Основні філософські школи та їх учення.
6. Філософська думка Стародавнього Китаю. Конфуцій про людину та її виховання. Даосизм про начала буття.
7. Антична філософія досократівського періоду (мілетська, піфагорійська, елеатська школи, філософія Геракліта).
8. Особливості класичної доби античної філософії (софісти, Сократ, Платон, Аристотель).
9. Сутність філософії Платона: світ речей і світ ідей. Поняття ідеалізму.
10. Елліністичний період античної філософії (епікуреїзм, стоїцизм).
11. Етапи розвитку християнської середньовічної філософії. Апологетика, патристика, схоластика.
12. Проблема співвідношення віри і розуму в середньовічній філософії.
13. Антропологічний характер філософії Відродження.
14. Філософські ідеї Північного Відродження (Реформація).
15. Пантеїзм філософії Відродження. Філософія М. Кузанського, Дж. Бруно.
16. Емпіричний напрям у філософії Нового часу. Поняття індуктивного методу.
17. Раціоналістичний напрям філософії Нового часу (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц).
18. Філософські ідеї Просвітництва (Д. Дідро, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо).
19. Німецька класична філософія: загальна характеристика.
20. Кантова революція в пізнанні: критичний аналіз пізнавальних здібностей людини (три ступені пізнання), категоричний імператив.
21. Абсолютний ідеалізм Г. Гегеля (абсолютна ідея, діалектика, філософія історії).
22. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха і сучасність.

23. Особливості та основні напрями сучасної світової філософії.
24. Перегляд класичної моделі світорозуміння. Виникнення позитивізму. «Перший позитивізм» О. Конта і Г. Спенсера.
25. «Філософія життя». Філософські погляди Ф. Ніцше. Ідея надлюдини в філософії Ф. Ніцше.
26. Ідея несвідомого і психоаналіз З. Фрейда. Структура психіки особистості за З. Фрейдом.
27. Проблеми людини та її існування у філософії екзистенціалізму. М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс.
28. Феноменологія та філософська герменевтика.
29. Сучасна релігійна філософія. Неотомізм, його антропоцентрична переорієнтація. Християнський еволюціонізм П. Тейяра де Шардена.
30. Постмодерна філософія.
31. Дохристиянські витоки української філософії.
32. Філософська думка в культурі Київської Русі. Розуміння філософії як «любові до мудрості».
33. Києво-Могилянська академія, її вплив на формування філософської думки України.
34. Григорій Сковорода: учення про дві натури і три світи; концепція «спорідненої праці» та розуміння щастя.
35. Український романтизм. «Філософія серця» П. Д. Юркевича.
36. Українська філософська та суспільно-політична думка другої половини XIX-XX століття.
37. Філософія української національної ідеї (В. Липинський, Д. Донцов).
38. Онтологія як філософська дисципліна, її предмет та основна проблематика. Метафізика як онтологія буття.
39. Категорія буття в історико-філософському контексті.
40. Поняття про субстанцію.
41. Поняття матерії, його історичний генезис. Єдність матерії, руху, простору та часу.
42. Філософське розуміння руху. Форми руху.
43. Простір і час – форми буття матерії. Властивості простору та часу.
44. Буття Бога у філософській інтерпретації.
45. Свідомість як вища форма відображення дійсності. Структура свідомості. Свідоме та несвідоме.
46. Еволюція філософських уявлень про свідомість.
47. Суспільна природа свідомості. Свідомість та мова.

48. Духовне життя суспільства та його структура. Буденна і теоретична свідомість, форми суспільної свідомості.
49. Діалектика як учення про розвиток та спосіб філософування. Основні закони діалектики.
50. Категорії діалектики як загальні форми відображення буття.
51. Проблема пізнаваності світу у філософії. Скептицизм, агностицизм.
52. Практика – критерій істини, основа і ціль пізнання. Види практики.
53. Єдність чуттєвого і раціонального моментів пізнання.
54. Місце інтуїції в пізнанні.
55. Проблема істини у філософії. Співвідношення абсолютної та відносної істини.
56. Людина як об'єкт соціально-філософського аналізу. Проблема сутності людини у філософії.
57. Парадокси людської свободи.
58. Соціальне буття людини як реальний життєвий процес. Діяльність і спілкування як форми існування соціуму.
59. Основні філософські підходи до пошуків сенсу життя.
60. Глобальні проблеми сучасності. Гуманізм як ціннісна основа вирішення глобальних проблем.
61. Проблема статі у філософії. Фемінізм як явище сучасної культури
62. Цивілізація як соціокультурне явище. Сучасна цивілізація, її особливості та протиріччя.
63. Сутність глобальних екологічних проблем сучасності.
64. Суспільство як процес. Проблема сенсу історії.
65. Генеза соціальних спільнот: рід, плем'я, етнос, нація.
66. Сутність духовного життя суспільства.
67. Проблема національної ідентичності. Націоналізм.
68. Поняття культури. Структура і функції культури. Культура і цивілізація.
69. Наука і суспільство. Етичні проблеми сучасної науки.
70. Філософія історії про спрямованість історичного розвитку. Поняття прогресу. Перспективи розвитку людства.
71. Етика як філософська наука. Мораль як соціальний феномен.
72. Головні етапи історичного розвитку етичної думки.
73. Поняття і структура моральної свідомості. Категорії етики.
74. Мораль та інші форми суспільного життя.

75. Моральне спілкування як творчість. Педагогічна етика.
76. Естетика в системі філософського знання. Причини виникнення та основні етапи розвитку
77. Поняття естетичної свідомості та різноманітність її форм: творчий потенціал людської праці; об'єкт естетичної діяльності.
78. Основні категорії естетики.
79. Мистецтво як особливий вид естетичної діяльності.
80. Педагогіка як естетична сфера діяльності.
81. Цінності та ціннісне ставлення до світу як фундамент культури.
82. Поняття культури у філософії. Суттєві ознаки культури.
83. Поняття цивілізації. Взаємозв'язок культури та цивілізації.
84. Співвідношення загального та національного в культурі.
85. Культура й творчість.

ПРАЦІ ФІЛОСОФІВ

Лао-Цзи (579 – 499 рр. до н. е.)

«Дао-де-Цзін»

Парменід (прибл. 540 р. до н. е. – 470 р. до н. е.)

«Про природу»

Протагор (прибл. 490 р. до н. е. – 420 р. до н. е.)

«Онтологія»

«Істина»

«Про богів2»

Горгій (прибл. 480 р. до н. е. – 380 р. до н. е.)

«Похвала Олені»

«Виправдання Паламеда»

Платон (прибл. 427 р. до н. е. – 347 р. до н. е.)

«Держава»

«Закони»

«Горгій»

«Політика»

«Банкет»

«Апологія Сократа»

Аристотель (прибл. 384 р. до н. е. – 322 р. до н. е.)

«Метафізика»

«Органон»

«Нікомахова етика»

«Політика»

«Про душу»

Аврелій Августин (354 р. – 430 р.)

«Сповідь»

«Про град Божий»

- «Про велич душі»
- «Про вчителя»
- «Про істинну релігію»
- «Про свободу волі»
- «Про Трійцю»
- «Про душу та її походження»

Фома Аквінський (1225 р. – 1274 р.)

- «Сума теології»
- «Сума проти язичників»

П'єр Абеляр (1079 р. – 1142 р.)

- «Теологія вищого блага»
- «Історія моїх бідувань»
- «Теологічні трактати»
- «Так і Ні»

Роджер Бекон (прибл. 1214 р. – 1292 р.)

- «Великий твір»
- «Малий твір»
- «Третій твір»

Микола Кузанський (1401 р. – 1464 р.)

- «Про вчене незнання»

Мартін Лютер (1483 р. – 1548 р.)

- «Про свободу християнина»
- «Про рабство волі»
- «Про вавилонське полонення церкви»

Нікколо Макіавеллі (1469 р. – 1527 р.)

- «Державець»

Френсіс Бекон (1561 р. – 1626 р.)

- «Новий органон»
- «Про гідність та примноження наук»
- «Нова Атлантида»

Томас Гоббс (1588 р. – 1679 р.)

«Левіафан»

Рене Декарт (1596 р.– 1650 р.)

«Міркування про метод»
«Роздуми про першу філософію»
«Начала філософії»
«Пристрасті душі»

Інокентій Гізель (1600 р. – 1683 р.)

«Твір про всю філософію»
«Філософські аксіоми»
«Мир з Богом людині»

Джордж Локк (1632 р. – 1704 р.)

«Досвід про людський розум»

Жак Руссо (1712 р. – 1778 р.)

«Про суспільний договір»

Григорій Сковорода (1722 р. – 1794 р.)

«Міркування про поезію та керівництво до неї»
«Наркис»
«Асхань»
«Бесіда, названа – двоє»
«Кільце»
«Змій ізраїльський»
«Жінка Лотова»
«Потоп зміїн»
«Розмова дружня про світ духовний»

Іммануїл Кант (1724 р. – 1804 р.)

«Критика чистого розуму»
«Критика практичного розуму»
«Критика здатності судження»

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770 р. – 1831 р.)

«Наука логіки»
«Феноменологія духу»

«Енциклопедія філософських наук»
«Філософія права»

Артур Шопенгауер (1788 р. – 1860 р.)

«Світ як воля та уявлення»

Людвіг Фейєрбах (1804 р. – 1872 р.)

«Сутність християнства»
«Основні положення філософії майбутнього»
«Сутність релігії»
«До критики філософії Гегеля»

Іван Франко (1856 р. – 1916 р.)

«Лукіян і його епоха»
«Наука і її взаємини з працюючими класами»
«Поза межами можливого»

Памфіл Юркевич (1827 р. – 1874 р.)

«Ідея»
«Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого»
«Із науки про людський дух»
«Матеріалізм і завдання філософії»
«Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта»
«Читання про виховання»
«Курс загальної педагогіки»

Фрідріх Ніцше (1844 р. – 1900 р.)

«Народження трагедії із духу музики»
«Несвоєчасні роздуми»
«Людське, занадто людське»
«Так говорив Заратустра»
«По той бік добра та зла»
«Воля до влади»
«Весела наука»
«Ранішня зоря»
«Антихристиянин»

Михайло Драгоманов (1841 р. – 1895 р.)

«Шевченко, українофіли й соціалізм»

Зігмунд Фрейд (1856 р. – 1939 р.)

«Тотем і табу»

«Я і Воно»

«Майбутнє однієї ілюзії»

«Незадоволеність культурою»

«Тлумачення сновидінь»

«Лекції з психоаналізу»

Карл Юнг (1875 р. – 1962 р.)

«Архетип і символ»

«Душа і міф. Шість архетипів»

«Проблеми сучасної душі»

Хосе Ортега-і-Гассет (1883 р. – 1955 р.)

«Бунт мас»

«Що таке філософія»

«Дегуманізація мистецтва»

Огюст Конт (1798 р. – 1857 р.)

«Курс позитивної філософії»

«Система позитивної політики або Трактат, що встановлює релігію людства»

«Філософський трактат популярної астрономії»

«Міркування про дух позитивної філософії»

«Міркування Про позитивізм загалом»

«Позитивістський катехізис»

«Заклик До консерваторів»

«Суб'єктивний синтез»

«Заповіт Огюста Конта»

Сьорен К'єркегор (1813 р. – 1855 р.)

«Насолода і обов'язок»

«Страх і трепет»

Герберт Спенсер (1820 р. – 1903 р.)

- «Основні начала»
- «Система синтетичної філософії»

Джон Стюарт Мілля (1806 р. – 1873 р.)

- «Система логіки»
- «Огюст Конт і позитивізм»

Мартін Гайдеггер (1889 р. – 1976 р.)

- «Буття і час»
- «Основні проблеми феноменології»
- «Що таке метафізика?»
- «Про сутність істини»
- «Ніцше»
- «Лист про гуманізм»
- «З досвіду мислення»
- «Гегель і греки»
- «Сутність мови»

Едмунд Гуссерль (1859 р. – 1938 р.)

- «Логічні дослідження»
- «Криза європейського людства і трансцендентальна феноменологія»
- «Філософія як строга наука»
- «Картезіанські роздуми»

Володимир Вернадський (1863 р. – 1937 р.)

- «Біосфера і ноосфера»

В'ячеслав Липинський (1882 р. – 1931 р.)

- «Листи до братів-хліборобів»
- «Релігія і церква в історії України»

Дмитро Донцов (1883 р. – 1973 р.)

- «Підстави нашої політики»
- «Націоналізм»
- «Дух нашої давнини»

Альбер Камю (1913 р. – 1960 р.)

«Бунтівна людина»

«Міф про Сізіфа»

«Есе про абсурд»

АФОРИЗМИ ФІЛОСОФІВ

Фалес Мілетський

- «Тримай щастя своє в таємниці, щоб не викликати заздрість»
- «Краще за все пізнати самого себе»
- «Що найбільше в світі? – Простір»
- «Що найшвидше? – Розум»
- «Що найсильніше? – Необхідність»
- «Що мудріше за все? – Час»
- «Що найважче? – Пізнати самого себе»
- «Що найлегше всього? – Дати пораду іншим»

Геракліт Ефеський

- «Не можна двічі увійти в одну річку»
- «Очі – свідки більш точні ніж вуха»

Демокріт

- «Сутність справи не повноті знання, а в повноті розуміння»
- «Краще викривати власні помилки ніж чужі»

Піфагор

- «Вставши зранку, запитай себе: «Що я повинен зробити?» Увечері, перед тим як заснути: «Що я зробив?»
- «Світ – це музика небесних сфер, він збудований на правильних співвідношеннях чисел»

Діоген Синопський

- «Філософія і медицина зробили людину наймудрішою серед тварин»

Зенон

- «Єдине» не може мати величину, так як маючи її, воно б ділилось і стало б множинністю, а множинність не може бути єдиним»

Протагор

- «Людина є мірою всіх речей»

Сократ

«Найбільша мудрість – розрізнати добро і зло»

«Існує лише одне благо – знання і одна неосвіченість – зло»

«Пізнай самого себе, занурся в близьке, і тоді, через пізнання доступних речей, ти зможеш прийти до тих самих глибин істини»

Платон

«Улюблене часто засліплює люблячого»

«Кожен із нас – це половинка людини, тому кожен шукає відповідну йому половинку»

«Немає навчання, є лише спогади»

«Немає нічого сильнішого за знання; воно завжди його у всьому пересилує і задоволення, і все можливе»

Аристотель

«Виховання потребує трьох речей: обдарованості, науки, практики»

«Початок є більше ніж половина всього»

«Здається, найбільш приємною є людина, яка поступає згідно з розумом, служить розуму і найкращим чином користується ним»

Квінт Тертуліан

«Вірю тому, що абсурдно»

Аврелій Августин

«Той, хто не ревнує, той не любить»

«Віруй, щоб розуміти»

«Воля в нас завжди вільна, проте не завжди добра»

«Люби Бога – і роби, як знаєш»

«Подібно до того, як буває милосердя, яке карає, так буває і жорстокість, яка милує»

Френсіс Бекон

«Знання – це сила»

Рене Декарт

«Мислю, отже існую»

Іммануїл Кант

«Виховання – це мистецтво, застосування якого повинно вдосконалюватися багатьма поколіннями»

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель

«Мова – сильний засіб, але необхідно мати багато розуму, щоб користуватися нею»

«Будь-яка філософія є прагненням абсолютного»

«Усе дійсне – розумне, усе розумне – дійсне»

«Філософія – це епоха, схоплена думкою»

«Я знаю багато чудових наук, але науки, прекраснішої за філософію, не знаю»

Людвіг Фейєрбах

«Бажання – це потреба, щоб щось було, чого немає»

Фрідріха Ніцше

«Я хочу навчати людей сенсу їх буття»

Зігмунд Фрейд

«Люди сильні, доки захищають велику ідею. Вони стають немічними, коли йдуть проти неї»

Альбер Камю

«Вільний той, хто може не брехати»

Огюст Конт

«Якими б значними не були послуги, що надають науки промисловості... ми все ж не повинні забувати, що науки насамперед мають більш пряме і величне призначення: задоволення потреби нашого розуму в пізнанні законів явищ»

Мартін Хайдеггер

«Жодна істота, крім людини, не знає про свою кінечність, смертність, і тільки тому вона розуміє час, а з ним і саме буття»

Григорій Сковорода

«Світ ловив мене, та не спіймав»

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙ

800-200 до н.е. – протяжність «осьового часу історії» (К. Ясперс) – часу Конфуція та Лао-цзи, Будди та Заратустри, Гомера та Парменіда, Геракліта та Платона, часу руйнації тисячолітніх культур і зародження практично всіх майбутніх філософських напрямків.

Лао-цзи (прибл. 604 до н.е. – дата смерті невідома) розробив оригінальне вчення про «дао» як організаційний принцип усього суцього, джерело та регулятивну константу соціальності й моральних якостей людини.

Конфуцій (551-479 до н.е.) обґрунтував учення про «жень» – джерело моральних якостей людини, організаційну та інтегративну силу природи і людського життя, закон, принцип взаємодії людини з іншими людьми: «Чого не бажаєш собі, того не роби людям»; підпорядкував філософію досягненню соціальної злагоди, єдності індивіда та суспільства, краси й добра.

Фалес (бл. 625 – бл. 547 до н.е.) започаткував філософські роздуми про земні складники людського буття, про душу як активну силу – носія розумності та справедливості.

Піфагор (бл. 570 до н.е. – бл. 497 до н.е.) – перший в історії філософії назвав своє вчення «філософією»; звернув увагу на гармонію числа і дійсності, числа і слова; створив моральну філософію, в основі якої знаходилось свідоме ставлення особистості до суспільних моральних цінностей.

Геракліт (бл. 544 – бл. 483 до н.е.) підвищує авторитет мудрості як єдиного способу осягнення світу; свавільній «владі натовпу» протиставив ідею організованого суспільства, у якому господарюють закони («За закон народ повинен битися, як за свої стіни»),

Парменід (чи то бл. 544, чи то бл. 515 до н.е. – дата смерті невідома) наголошував, що істинне знання нам дає лише розум, на почуттях же ґрунтуються невірогідні та суперечливі думки.

Зенон (490 – 430 до н.е.) – «винахідник діалектики» (Аристотель) як методу спростування суджень шляхом раціональних (логічних) аргументів; автор знаменитих апорій – аргументів «проти руху», розуміння руху як суперечності.

Протагор (бл. 490 – бл. 420 до н.е.): «Людина є мірило всіх речей».

Сократ (бл. 469 – 399 до н.е.) розробив комплекс моральних настанов щодо організації життя на засадах раціонального знання; взаємозв'язок моралі та розуму підняв до рівня провідного принципу організації соціального; утвердив принцип «Пізнай самого себе».

Демокріт (бл. 460 – 370 до н.е.) порушив питання про матеріальні потреби людей як рушійну силу історії; обґрунтував значення демократії як устрою, який найбільш відповідає потребам людського співжиття в суспільстві.

Піррон (IV ст. – початок III ст. до н.е.) заперечував можливість пізнання світу («мудрість», згідно з Пірроном, знаходиться у відомстві богів) і обґрунтував настанову здобуття людиною незалежності від світу, необхідності наслідування традицій та настанов, які склалися; фундатор такого напрямку, як скептицизм.

Платон (428/427 – 347 до н.е.) розробив концепцію «ідеальної держави», згідно з якою справедливість розглянуто як такий стан речей, у якому кожен, займається своєю справою, отримує належне; описав соціальну структуру суспільства; для підтримання спокою та злагоди запропонував зрівняти власність вищих верств населення й усупільнити її для середньої верстви – військових; органічно не приймав демократії (у тому вигляді, у якому її впроваджували в тогочасному суспільстві); на противагу «свавіллю натовпу» обстоював монархію та аристократію; обґрунтував потребу суворої регламентації індивідуального і соціального життя людини.

Аристотель (384 – 322 до н.е.) обґрунтував статус людини в суспільстві як «політичної істоти»; існування «рабства» пояснював природними причинами; найкращим політичним устроєм вважав «політію» (суміш олігархії та демократії); для збереження злагоди пропонував «усереднити власність» між громадянами; головне завдання

держави вбачав у вихованні громадян у душі моральних чеснот; революційні зміни вважав неприйнятними.

Епікур (341 – 270 до н.е.) обґрунтовував життєву орієнтацію на досягнення задоволення, але не для насолоди, а для атараксії – незворушності та безтурботності, яка містить здоров'я тіла й водночас – спокій та велич духу.

Тім Лукрецій Кар (бл. 95 – 55 до н.е.) обґрунтував настанову на пізнання світу та звільнення від «страху перед богами».

1 сторіччя н.е. – виникнення християнства.

Філон (21 або 28 – 41 або 49 н.е.) розширив теоретичні засади християнства й постав як його «дійсний батько» (Ф. Енгельс); започаткував філософську інтерпретацію одного з двох головних догматів християнства – догмат про боголюдину та правила наближення до неї засобами праведного життя; обґрунтував положення про «споконвічність»: «Споконвіку було Слово».

Сенека Луцій Анней (бл. 1 р. н.е. – 65 н.е.) – останній відомий стоїк, який створює низку моральних трактатів пропедевтико – педагогічного спрямування, в основі яких виховання «величі розуму», «багатства почуттів» і «незалежності душі від афектів»; автор знаменитого вислову: «Покірного доля веде».

Юстин Страдник (бл. 100 – 166) відстоював істинність християнського вчення й почесно схилився перед Платоном; його філософське кредо – християнство та платонізм ведуть до Бога.

Тім Флавій Климент (бл. 150 – бл. 215) намагався здійснити синтез християнства з еллінською культурою: історію філософи розглядав як передтечу християнства.

Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 220) обстоював ідею всесилля «віри»; для спростування критики християнства через те, що протиріччя в ньому часто призводять до «абсурду», висунув положення: «вірую, позаяк абсурдно». Істинність віри, вважав філософ, не потребує підсилення розумом, оскільки вона – всесильна.

Оріген (бл. 185 – 253) намагався поєднати «віру» з платонізмом: християнство лише тоді здобуде панівні висоти в духовному житті суспільства, коли вибудує свої теоретичні засади, вважав філософ.

1 сторіччя н.е. – зародження «патристики» – філософського напрямку, спрямованого на обґрунтування, коментування та пропаганду християнства. Перший етап патристики (цей напрям існував до VIII сторіччя) репрезентований діяльністю апологетів.

I – II сторіччя н.е. – виникнення «гностицизму» – філософської течії, спрямованої проти християнства.

Плотін (бл. 205 – 270) поглиблює вчення Платона про «ідеї», розвиває вчення про «Єдине», використовує головні положення Платона в полеміці з християнством, розвиває християнське вчення й водночас постає як його теоретичний опонент.

Порфирій (232 – 304) коментує й роз'яснює вчення Плотіна, використовуючи його проти християнства; проповідує принцип помірності в стражданнях (метропатії) та очищення від афектів для уподібнення Богові.

Флавій Клавдій Юліан (331 – 363) розкриває протиріччя християнського вчення; заперечує головний догмат – учення про Ісуса Христа, який поєднує в собі божественну та людську природу. (Юліан отримав ім'я «Відступник». Його досі згадують церковники як найбільшого противника християнства).

Августин Блаженний (354 – 430) установив своєрідні теоретичні канони філософії християнства; створив оригінальне вчення про «Град Божий», до якого людина може піднятися лише через віру; олюднив християнство, увівши в нього «людську» проблематику; у теологічному тлумаченні порушив проблему історичності людського буття; увів у філософію ідею прогресу.

Псевдо-Діонісій Ареопагіт (друга пол. V ст.) – імовірний філософ, здійснив суперечливий синтез платонізму та християнства; обґрунтовував положення про одухотворення людських стосунків шляхом наближення до Бога, його пізнання.

Боецій (бл. 480 – 524) здійснив спробу втілити освіченість у повсякденну практику незалежно від «релігійної духовності» та офіційних церковних настанов; започаткував відродження аристотелізму.

Іоан Скот Еріугена (бл. 810 – 877) обґрунтував думку про те, що «розум» не суперечить Святому Письму, а навпаки – дає зрозуміти його адекватно; авторитет народжується з розуму, вважав філософ.

Ансельм Кентерберійський (1033 – 1109) обґрунтував положення про «віру» як першооснову «розуму»: «Вірую, щоб зрозуміти»; здійснив спробу логічного обґрунтування буття Бога, доведення необхідності його втілення в людину.

Ібн Сіна (980 – 1037) – арабський учений, філософ, лікар, дарує світові знаменитий «Канон лікарської науки».

Аль Фарабі (870 – 950) – арабський філософ, учений – енциклопедист, здійснив спробу представити одвічну філософію і теологію не як протилежності, а як варіанти однієї істини.

Петро (П'єр) Абеляр (1079 – 1142) обґрунтував протилежне Ансельмовому тлумачення співвідношення «віри» та «розуму»: «Розуміти, щоб вірити»; підкреслював переваги знання перед сліпою вірою.

Роджер Бекон (бл. 1204 – 1292) намагався поєднати та узгодити «віру», «розум» і «досвід» як три способи пізнання; обстоював ідею подолання протиріч у християнстві шляхом створення «єдиної релігії», що базується на дійсно науковому знанні; закликав до поєднання «духовної» та «світської» влади; перевагу щодо керівництва державою віддавав священикам – ученим – «священикам знань».

Фома Аквінський (1225 – 1274) обґрунтував буття Бога природним буттям речей; обстоював положення про «надрозумність» релігійних догматів; аргументував думку про взаємодію віри та розуму; обґрунтував положення про «свободу волі», яка має розгортатися на ґрунті релігійних настанов; оптимальною формою державного життя вважав монархію.

Дуне Скот (1270 – 1308) усупереч «томізму» доводив, що гармонія між теологією та філософією неможлива, оскільки це різні форми опанування світу, між якими відносини більш складні, ніж просте підпорядкування одне одному; переніс увагу від «змісту» схоластичного знання до розгляду його «методу».

Оккам (бл. 1285 – 1349) – теолог, логік, політичний філософ – схоласт; обґрунтував ідею абсолютної всемогутності Бога, залежності характеристик речей від нічим не детермінованої (випадкової) волі абсолютного Начала; автор знаменитої тези «Не примножуй сутність», що увійшла у філософію в значенні «Лезо Оккама».

Кузанський (1401 – 1464) – філософ, астроном і математик, за вченням якого «бог знаходиться у всіх речах, а вони – в ньому»; пізнання істини досягається не схоластичними роздумами, а на основі досвіду.

XII – XIII сторіччя – початок формування нових духовних пріоритетів – гуманістичної культури; піднесення мистецтвом авторитету особистості, оптимізму.

Данте Аліг'єрі (1265 – 1321) всупереч релігійній традиції центральною темою поетично-філософських роздумів зробив проблему людини, яка спроможна забезпечити своє, благо власними силами.

Франческо Петрарка (1304 – 1374) започаткував процес філософського відродження – повернення до античної філософії з одночасним поглибленим розумінням ролі розуму та людини як центральної філософської проблеми.

Джованні Боккаччо (1313 – 1375) у центрі філософських роздумів поставив «живу», «чуттєву» людину, наділену оптимістичним світоглядом і зорієнтовану на «земні радості».

Марсіліо Фічіно (1433 – 1499) обстоював думку про те, що філософія є «сестрою», а не «прислужницею» релігії; філософія своєрідна «вчена релігія», вона розвиває теологію і підносить її до рівня загальнолюдської мудрості.

Піко делла Мірандола (1463 – 1494) визначає центральне місце людини у Всесвіті, наголошує на її здатності до самовдосконалення.

П'єтро Помпонаці (1462 – 1525) спростував віру в чудеса та обґрунтував раціоналістичну теорію пізнання.

Леонардо да Вінчі (1452 – 1519) – італійський філософ, художник і математик, який релігії і схоластиці протиставляв досвідний шлях пошуку істини.

Нікколо Макіавеллі (1469 – 1527) обґрунтував, що життєдіяльність людей ґрунтується на індивідуальному матеріальному зацікавленні і що приватна власність є рушійною силою суспільного життя; обґрунтував учення про державу як механізм регуляції зацікавлень і майнових протиріч; описав правила управління державою.

Томас Мор (1478 – 1535) створив утопію про ідеальний соціальний устрій, базований на засадах суспільної власності.

Мартін Лютер (1483 – 1546) висловив ідею «реформації» релігії.

Жан Боден (1530 – 1596) у річищі ідей Реформації підносить роль держави.

Томмазо Кампанелла (1568 – 1639) змалював утопічне суспільство, у якому немає приватної власності та індивідуальної сім'ї і яке базується на праці.

Монтень (1533 – 1592) – французький філософ – скептик: змінюються люди, а з ними змінюються думки та оцінки і, оскільки кожна думка – продукт індивідуального розвитку людини, правильно буде не надавати їй об'єктивного значення.

Томас Мюнцер (1490 – 1525) суть реформації тлумачив як перетворення світу на засадах торжества спільних зацікавлень людей праці.

Жан Кальвін (1509 – 1564) реформаторство уявляв як «дешеву церкву», «спрощення культу», «мирський аскетизм».

Середина XVI сторіччя – розгортання процесу контрреформації.

Еразм Роттердамський (1469 – 1536) започаткував гуманістичне переосмислення релігії; узагальнив та об'єднав гуманістичну і реформаторську лінії.

Френсіс Бекон (1561 – 1626) обґрунтував «реалістичну утопію» ідеального суспільства, побудованого на засадах приватної власності, досягненнях науки.

Рене Декарт (1596 – 1650) підніс авторитет розуму («Мислю, отже, існую») та необхідність розумного облаштування суспільства.

СЛОВНИК ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Абсолют (лат. *absolutus* – довершений, безумовний, необмежений) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого не залежне. У філософії під абсолютном розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному.

Абстракція (лат. *abstractio* – віддалення) – мислене відокремлення окремих властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо).

Абсурд (лат. *absurdus* – немилословний, безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

Агностицизм (грец. *agnostos* – непізнаний) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаванність суті речей, об'єктивної істини (Юм, Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ, як він нам даний (пізнаваний), і світ сам по собі (принципово недосяжний). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

Аксіологія (грец. *axios* – цінний) – учення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін.

Аксіоматичний метод – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруть аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводять логічним шляхом (доведенням).

Альтернатива (лат. *alterno* – чергую, змінюю) – вибір між двома суперечливими можливостями.

Альтруїзм – моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. Альтруїзм протилежний егоїзму.

Аморалізм – нігілістичне ставлення до моральних норм.

Аналіз – метод пізнання, який полягає в розчленуванні цілого на частини.

Аналітична філософія – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

Аналогія – умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками роблять висновок про їх можливу схожість за іншими ознаками. Аналогія складає основу моделювання.

Антитеза (грец. *aititesis* – протиставлення) – твердження, яке заперечує тезу (вихідне твердження).

Антропологізм – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

Антропологія філософська – філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

Антропоцентризм – філософський принцип, згідно з яким людину вважають центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

Апологети (грец. *apologetikos* – захисний) – ранньохристиянські письменники (Юстін, Тертулліан, Оріген) III ст, які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, учень.

Апорія (грец. *aporia* – непрохідність, безвихідь) – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана із суперечністю між даними спостереження і досвідом та їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив порію Зенон з Елеї (апорії руху – Ахілл і черепаха, простору і часу). Поняття апорії близьке за змістом до антиномії.

Апостеріорі (лат. *a posteriori* – з наступного) – знання, набуте в процесі досвіду.

Апріорі (лат. *a priori* – з попереднього досвіду) – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, є в свідомості до досвіду, не

набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошують апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до апріоризму є поняття апостеріорі.

Архетип – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апіорно формують активність уяви; складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

Аскетизм (*грец. asketes – добре навчений, подвижник*) – моральне вчення, яке пропагує крайнє обмеження потреб людини, відмову від життєвих благ. Протилежне гедонізму.

Атман – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

Безкінечне – протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з скінченим.

Брахман – світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

Буддизм – одна з трьох світових релігій (поряд із християнством та ісламом). З огляду на положення, що життя є стражданням, в основі якого лежать бажання, буддизм пропонує свій шлях подолання страждань. Учить про перевтілення душі (сансара), про закон відплати за вчинені проступки (карма). Метою життя буддиста є досягнення нірвани – злиття з божественною першоосновою Всесвіту.

Буття – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначати, яка річ, відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість всього суцього (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття, які об'єднує людина в єдиний світ); 3) буття як об'єктивне існування на протигагу фантому, ілюзії.

Відчуження – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні – це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логі-

ку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фейєрбах) і марксизмі.

Відчуття – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

Віра – не обґрунтоване розумом прийняття існування чогось (Бога, долі, моральних чеснот іншого, Атлантиди, наукових об'єктів) за істину та дії, що відповідають цим прийняттям.

Волюнтаризм (лат. *voluntarius* – залежність від волі) – течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – Шопенгауер, Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

Вульгарний матеріалізм – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст. (Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Особливості мислення вони визначали залежно від клімату, їжі та ін.

Гедонізм (грец. *hedono* – насолода) – етичне вчення, яке проголошує метою життя людини насолоду (Епікур, просвітники та ін.).

Герменевтика (грец. *hermeneuein* – пояснювати, тлумачити) – філософський метод тлумачення та розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їх залежності від контексту культури, у якому він існував, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

Гілозоїзм (грец. *hyle* – туг, *zoe* – життя) – погляд, згідно з яким матерія наділена чуттєвістю, яка різною мірою властива неживим, живим тілам і людині (Бруно, Спіноза).

Гіпотетико-дедуктивний метод – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, із яких виводять твердження про емпіричні факти.

Гносеологія – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

Громадянське суспільство – суспільство, в якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і їхніх об'єднань.

Гуманізм (лат. *humanus* – людський) – 1) ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури; 2) риса світогляду, яка в розумінні людини виходить із «вічних цінностей» і «природних прав». Гуманізм долає національні, расові, релігійні та соціальні обмеженості у ставленні до людини.

Дао – одне з основних понять китайської філософії, означає першопричину, що породжує речі, дорогу, долю, пустоту.

Дедукція (лат. *deductio* – виводжу) – метод пізнання, в основі якого рух думки від загального до одиничного.

Деїзм (лат. *deus* – Бог) – філософське вчення, згідно з яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

Детермінізм (лат. *determinans* – той, що визначає, обмежує) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип детермінізму є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

Діалектика (грец. *dialectike* – мистецтво вести бесіду) – один із методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (Гегель. Маркс). Основні ідеї Д. за Гегелем: перехід кількісних змін у якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

Діалектичний матеріалізм – термін, яким позначалась філософія К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Фейєрбаха був недіалектичним (метафізичним). Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

Досвід – сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого – саморефлексія, роздуми.

Дуалізм (лат. *dualis* – *двоятий*) – світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Евдемонізм – античний принцип життєрозуміння, пізніше в етиці – принцип тлумачення й обґрунтування моралі, за яким щастя (блаженство) є найвищою метою життя.

Евристика (грец. *heuristike* – *находжу*) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості й намагається віднайти його закономірності.

Егоїзм (фр. *egoisme* – *себелюбство*) – спосіб мислення і поведінки, у якому вихідними є власні зацікавлення.

Екзистенціалізм (лат. *existentia* – *існування*) – суб'єктивістське вчення, у якому висновок про вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) зроблено з існування (екзистенції) людини.

Еклектика – (грец. *eklektikos* – *той, що вибирає*) – поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Еклектика свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б пододала ці суперечності.

Елеати – представники давньогрецької філософської школи VI–V ст. до н.е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність усіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття. Виникла в м. Елеї.

Емпіризм – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

Епістемологія (грец. *epistemologia* – *теорія пізнання*) – частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання: основи й межі; достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

Естетика (грец. *estetikos* – *чуттєво сприймане*) – філософське вчення про прекрасне, про художнє освоєння дійсності. Основні категорії естетики: «прекрасне», «трагічне», «комічне». Основна проблема – специфічне оцінювання людини до дійсності.

Есхатологія (грец. *eschatos* – останній) – учення про кінцеву долю людства і світу; складник будь-якої релігії.

Етатизм (франц. *etatisme*, від *etat* – держава) – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну та інші сфери суспільства.

Етика (лат. *etika* – звичай, характер) – філософське вчення про мораль, походження і природу моральних норм, спосіб їх функціонування в суспільстві; теорія моралі.

Закон – об'єктивний, істотний, необхідний, сталий зв'язок або відношення між явищами.

Заперечення заперечення – один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези й антитези.

Зміст – категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» – елементи (складники) певної системи (форми). У процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його в графіки, формули).

Ідеалізм – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. Згідно з ідеалізмом духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах) ідеалізми.

Ідеальне – протилежне матеріальному. До сфери ідеального відносять поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засноване на логічності.

Ідеологія – сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їх місце в світі, на розвиток історії та ін. Ідеологія подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

Індивідуалізм – тип світогляду, сутність якого є абсолютизація позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

Індукція (лат. *ipsiuci* – наведення) – логічний умовивід від часткового, одиничного до загального.

Інтенція (лат. *intentio* – *стремління*) – спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні – дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки і т. ін.

Інтерсуб'єктивний – такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтуїтивізм – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

Інтуїція (лат. *intueri* – *уважно дивлюсь*) – безпосереднє охоплення сутності предмета. В основі інтуїції – вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

Ірраціоналізм – вчення, згідно з яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання інтуїція, почуття.

Істина – адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. конвенціоналізм і прагматизм). Гегель вважав, що істина є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Карма – в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє під час перевтілення після смерті людини в іншу істоту.

Картезіанство – напрям у філософії у XVII–XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

Категоричний імператив – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений Кантом. Суть його Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

Категорії – загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (усього, що утворює світ); загальні форми мислення.

Кількість – число, величина, чисельна визначеність: відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості.

Конвенціоналізм – філософський напрям, згідно з яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності».

Конфуціанство – філософське вчення, яке у відношеннях людини й світу проголошує верховенство добра, захищає непорушність установлених небом суспільних понять.

Креаціонізм (*лат. creatio – творення*) – учення, що пояснює походження та різноманітність світу божественним творчим актом із «нічого».

Культура – увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання й зміну навколишньої реальності та самої себе.

Лібералізм (*лат. liberalis – вільний*) – вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці лібералісти протистоять консерватизму, в економіці проголошують за вільну конкуренцію проти втручання держави. Підкреслює цінність особистості.

Логіка – наука про закони та форми правильного мислення.

Логос – у давньогрецькій філософії – світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

Малі соціальні групи (мікросоціальні спільноти) – спільноти, які об'єднують незначну кількість людей (до кількох десятків) на основі безпосередніх тісних контактів, стійкого спілкування, певних цінностей і норм поведінки.

Матеріалізм – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища та процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму та релігії. Матеріалізм був притаманний давньогрецьким філософам (Демокрит), Просвітництву XVII– XVIII ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.

Матерія – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їх речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. У деяких філософських системах матерія як неживе протиставляється живому.

Метафізика – уможлядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

Метод – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють вирішенню теоретичних чи практичних проблем.

Мислення – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який є вищим ступенем людського пізнання. Пізнавальна діяльність починається з відчуттів і сприймань, а потім переходить у мислення.

Міра – філософська категорія, яка відображає співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. Міра – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межу, не переходити в іншу якість.

Містицизм – релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу й занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських вчень (Беме, Сведенберг та ін.).

Міф – світогляд родового і ранньокласового суспільства, у якому одухотворені й персоніфіковані природні сили та соціальні явища. Міфологічне відтворення дійсності зумовлене низьким рівнем розвитку матеріального виробництва. У міфі синтетично злиті першооснови нау-

ки, релігії, філософії, моралі, мистецтва. Міф – засіб духовного контролю роду над індивідом.

Мова – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості.

Нація – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території й характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних зацікавлень у творенні матеріальних цінностей, території «життєвого простору».

Номіналізм (лат. *nomen* – ім'я) – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

Об'єктивний ідеалізм – філософська система, згідно з якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Представники – Платон, Гегель, неотомісти.

Об'єктивність – відтворення об'єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об'єкта, тощо за певними еталонами). Характеризує відношення суб'єкта до об'єкта.

Пантеїзм – філософське, релігійне вчення про присутність Бога у естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі або навпаки – природи в Богові.

Патристика (лат. *Pater* – батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II – VII ст.

Персоналізм – релігійно-філософська течія, яка вищою реальністю та цінністю вважає персону – людину, Бога. Світ – сукупність духовних персон (на зразок монад Лейбніца).

Підсвідоме – одне з основних понять психоаналізу Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і проходять поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках та ін.

Пізнання – процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Плюралізм (*лат. pluralis – множинний*) – філософські вчення, які визнають множинність субстанцій (Демокрит, Лейбніц); учення, які визнають множинність поглядів на світ, істин. Характерний для соціологічних течій Заходу.

Позитивізм (*франц. positivisme – умовний, позитивний, побудований на думці*) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

Прагматизм (*грец. pragmata – справа, дія*) – філософська течія, яка зводить суть понять, ідей, теорій до практичних дій підкорення навколишнього середовища та розглядає практичну ефективність ідей як критерій їх істинності.

Праксеологія – наукова дисципліна, що вивчає умови та методи ефективної практичної діяльності.

Практика – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини.

Причинність (*каузальність*) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, за якого одні (причини) породжують інші (наслідок). Причинність основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (у релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність причинності, зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду

Проблема – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

Просвітництво – ідеологія молодшої буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

Простір – одна з основних ознак матеріальності речей; форма буття матерії, що фіксує їх протяжність і порядок розташування. Згідно

із субстанційною концепцією простору і часу (Ньютон), визнають можливість існування їх без матерії, відповідно до реляційної (Лейбніц, Ейнштейн) простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір взаємопов'язаний із часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

Протилежність – поняття, що відображає такі відношення між сторонами взаємодії, за яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

Психоаналіз – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінантної ролі підсвідомого в житті людини.

Раціоналізм – філософський напрям, який визнає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

Реалізм – філософський напрям, згідно з яким загальні поняття (універсалії) існують реально як сутності речей.

Релятивізм (*лат. *relativus* – відносний*) – підхід, який абсолютизує мінливість, суб'єктивність істини. Притаманний суб'єктивістським напрямом філософії (софісти, сенсуалісти-суб'єктивісти).

Рефлексія (*лат. *reflexio* – вигин, відображення*) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій – об'єктивний метод або через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання – рефлексія. У цьому розумінні використовують Декарт, Локк, Гуссерль.

Розсудок – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

Розум – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм і передумов, самопізнання.

Романтизм – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, надавали провідну роль у пізнанні мистецтву, інтуїції.

Самосвідомість – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

Свідомість – відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає свідомість як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

Свідомість людини – нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображається у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Світогляд – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

Свобода – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (за схожістю до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. Свобода є підставою моральності людини. У політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

Семантика (грец. *semanticos* – той, що позначає) – розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

Семіотика (грец. *Semeiotike* – вчення про знаку) – наука про знакові системи. Основоположник – Ч. Пірс.

Сенсуалізм (лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрям у гносеології, згідно з яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники – Локк, Берклі, Мах та ін. Поняття близьке за змістом до емпіризму.

Синтез – метод пізнання, який полягає у поєднанні частин у ціле. Сім'я як мікросоціальна група – соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

Скептицизм (грец. *skeptikos* – той, що розглядає, досліджує) – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірик).

Софісти – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей).

Соціальна роль – сукупність дій, які мусить виконувати особа, маючи певний статус у соціальній системі.

Соціальна спільнота – сукупність індивідів, що реально існує та емпірично фіксується, відрізняється відносною цілісністю і є самостійним суб'єктом соціальної дії.

Сприйняття – цілісний образ предмета, безпосередньо видимий у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

Стоїцизм – напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

Структуралізм – напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. Структуралізм мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники – К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

Суб'єктивізм – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

Суб'єктивний ідеалізм – напрям у філософії, згідно з яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний ідеалізм (Берклі, Юм, Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неокантіанці,

феноменологи, екзистенціалісти), згідно з яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

Суб'єктивність – нав'язування свого мірила об'єкта, не узгоджене з його властивостями.

Субстанція (лат. *substantia* – *сутність*) – незмінна першооснова всього сущого. Згідно з уявленням прихильників субстанційної моделі світу субстанція породжує всі явища світу і є їх об'єднувальним началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога.

Суперечність – порушення закону несуперечності, згідно з яким два судження, що суперечать одне одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Гегеля (діалектиці) суперечність розглядають як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

Сутність – внутрішні, усталені, суттєві риси, які досягає розум. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти), діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Схоластика (лат. *scholasticos* – *учений, шкільний*) – філософське вчення, у якому поєднані релігійно-філософські засновки з раціоналістичною методикою та формально-логічними проблемами.

Сцієнтизм (лат. *scientia* – *знання, наука*) – абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Теологія – богослов'я, учення про Бога, система християнських догматів.

Теорія (грец. *theoria* – *спостереження, дослідження*) – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних і сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

Теоцентризм – принцип, згідно з яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття та смисл існування всього живого.

Томізм – філософське богословське вчення Ф. Аквінського і його послідовників. Наприкінці ХІХ ст. трансформоване в неотомізм.

Трансцендентальне (лат. *transcendens* – той, що виходить за межі) – поняття, яким у деяких філософських системах позначають правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна виокремити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Отже, вони, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

Трансцендентальний ідеалізм – ідеалізм, який досліджує трансцендентальне – категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

Універсум – філософський термін, що позначає всю буттєву реальність (як досягну, так і недосягну для людини) у часі й просторі.

Уявлення – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Фальсифікаціонізм – принцип демаркації науки від «метафізики», згідно з яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одиначне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонований К. Поппером.

Феномен (грец. *phainomenon* – те, що з'являється) – у буденній мові – унікальне явище: у філософії чуттєві дані, узяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є феноменом, і він сприймає його як самоданість. Для вченого – це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

Феноменологія – філософське вчення про феномен, який є не чим іншим, як появою певної реальності, її самовияв і саморозкриття. Феноменологія не розкриває реальності, а засвідчує її такою, якою вона є.

Філософія – теоретичний світогляд, учення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, у людині й суспільстві. Філософія вибудовується із сумнівів і обґрунтовувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є метафізика, онтологія, гносеологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін. Філософія вивчає всі феномени культури під кутом зору всезагальності.

«Філософія життя» – напрям у т. з. некласичній філософії кінця XIX – початку XX ст., представники якого проголосили життя (у біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники: Шопенгауер, Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд.

Форма – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

Цивілізація (*лат. civilis – громадянський*) – у широкому розумінні – те ж, що й культура; у вузькому – певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представник «філософії життя» (Шпенглер) Цивілізацію тлумачив як раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), що легко передаються від народу до народу та є свідченням занепаду культури.

Цінність – значимість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінки, коли обирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт). М. Вебер. М. Шелер та ін.

Якість – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, та споріднює з подібними.